

Folkbildningens framtidsfrågor

Sverker Sörlin

Andreas Fejes & Henrik Nordvall

Bernt Gustavsson

Cecilia Bjursell

Agneta Gustafson

Lars Trägårdh

Ulrika Knutson

Folkuniversitetet

Utgiven av Folkuniversitetet
info@folkuniversitetet.se
Tel. 08-679 29 50
GRAFISK FORM: Gudrun Ros
TRYCK: Fyris-Tryck AB, Uppsala 2016
ISBN: 978-91-976837-9-1

Innehåll

Förord	5
Välkomstanförande <i>Sverker Sörlin</i>	9
Vad händer med vuxenutbildningens medborgerliga och demokratiska funktion i marknadseringens tidevarv? <i>Andreas Fejes och Henrik Nordvall</i>	19
Folkbildningens klassiska begrepp och fundament i förändring <i>Bernt Gustavsson</i>	33
Kvalitetsarbete i folkbildning <i>Cecilia Bjursell</i>	41
Nyttan med folklig bildning <i>Agneta Gustafson</i>	51
Folkbildningen och det civila samhället <i>Lars Trägårdh</i>	63
»Fall julesnö och susa djupa mo« – Sverigedemokraterna, nationen och folkbildningen <i>Ulrika Knutson</i>	71
Noter	79

Förord

Folkbildningens framtidsfrågor – det låter onekligen stor-slaget med så stora begrepp som folkbildning och framtid skrivna i samma rubrik. Ändå är det en fråga som alltför sällan debatteras, i alla fall inte utanför kretsen av de närmast berörda.

Folkbildningen är naturligtvis mycket mer än bara studie-cirklar och föreläsningar. Bildar sig gör människor på mängder av olika sätt. I takt med att samhället utvecklas dyker det upp nya bildningsformer och -kanaler. Klarar folkbildningens organisationer att följa med sin tid?

Lite förenklat kan man säga att den tidiga folkbildningen syftade till att skapa demokratiska och kunniga medborgare som gemensamt skulle bygga välfärdsstaten. Sedermera har samhället utvecklats, huvudsakligen i önskad riktning, men har nu blivit både mer sammanhållet och mer diversifierat. Sverige har vuxit samman som nation, klassklyftorna har minskat och vi har ett utbildningssystem som är hyfsat lika för alla. Samtidigt har vi skapat nya olikheter. Människor som stod långt från arbetsmarknaden tidigare står numera ännu längre ifrån. De som av olika skäl inte lyckas med gymnasiet får inte jobb. Inget jobb alls. För att inte tala om nyanländas svårigheter att etablera sig. Det är nog så att vår syn på den statsbidragsstödda folkbildningen måste ändras när samhället ändras. Regering och riksdag har också påmint folkbildningens organisationer om att vi behöver bli bättre på att nå fler, och att nå personer som i dag står utanför folkbildningen.

Folkuniversitetet och andra studieförbund genomför redan verksamhet utanför den bidragsstödda folkbildningen: komvux, yrkeshögskola och uppdrag för Arbetsförmedlingen är några exempel. Kommer studieförbundet som breddar sin verksamhet att långsamt transformeras till ett utbildningsföretag vilket som helst? Svaret på det ligger nog snarast i studieförbundens väsen. Vår verksamhet bedrivs fritt och frivilligt, folkbildningens pedagogik bygger på allas medverkan och när vi bedriver annan verksamhet följer vår metodik med. Vi behöver deltagaren som medskapare.

Under hösten 2015 har studieförbunden fått mycket uppmärksamhet för insatserna för asylsökande, vilka i normala fall inte har rätt att ta del av den svenska studiecirkeln. På mycket kort tid har studieförbunden skapat en omfattande verksamhet för att lära nyanlända grunderna i svenska språket och det svenska samhället, och tillsammans med föreningslivet har vi möjliggjort även annan verksamhet. Dessa insatser finansieras av en extra statlig tilldelning. Detta bevisar återigen studieförbundens förmåga att snabbt åstadkomma storverk, och att vår infrastruktur och våra arbetsmetoder är en underutnyttjad resurs.

Den digitala utvecklingen kommer att påverka studieförbunden mer än vad vi i dag kan ana. Den digitala kunskapsbanken, de otaliga gitarrkurserna på Youtube och alla nätverk för olika nördiga sammankomster är enorma utmaningar för den intima studiecirkeln. Huruvida de digitala framstegen kommer att främja cirkeln är svårt att säga om, men att det främjar folkbildningen är självklart. Kommer studieförbunden passivt och stillasittande bli omkörda, eller kommer vi att vara självklara aktörer även för de kommande digitala generationerna?

Med denna skrift, och det symposium i Uppsala som föregick den, vill vi tacka Michel Wlodarczyk för hans många år i folkbildningens och Folkuniversitetets tjänst. En beskrivning av hans gärningar finns i anslutning till Sverker Sörlins text.

Jag vill naturligtvis också tacka alla som bidragit till skriften. Den är ett viktigt och nödvändigt bidrag i diskussionerna om folkbildningens framtid.

Cecilia Palm

GENERALSEKRETERARE

Välkomstanförande¹

SVERKER SÖRLIN

Kära folkbildningsvänner,

Välkomna till Uppsala!

Det här är en stad som det passar att hålla folkbildningsmöte i. Det var nämligen i Uppsala som den första svenska akademiska sommarkursen hölls 1893. Den ville samla människor som inte hade studentexamen till ett slags extra universitetstermin. Initiativet togs av några professorer i Uppsala som inspirerats av university extension-verksamheterna i England.

Vilka deltog? Främst folkbildare och folkskollärare från olika delar av landet. Ännu förekom inte den folkrörelse-baserade formen av folkbildning som skulle växa fram under 1900-talet.

Ganska snart började man med kurser också i Lund, där man inrättade Centralbyrån för populärvetenskapliga föreläsningar 1898, som en del av själva universitetet.

Även de i Uppsala baserade studentföreningarna, Verdandi och Heimdal, satsade på folkbildning genom sina skriftserier och föreläsningar. Verdandi för att man ville att samhället skulle förändras, Heimdal för att man ville att samhället inte skulle förändras, i alla fall inte alltför hastigt. Argument för folkbildning har sett olika ut och gör det fortfarande. Men just i dag vill jag mest säga att det har skett mycket intressant i Uppsala.

Under den långa storstrejken 1909 anordnade lärare och studenter vid Uppsala universitet föreläsningar för att de som blivit sysslolösa på grund av strejken skulle ha något meningsfullt att använda sin ofrivilliga fritid till. Det var före John Maynard Keynes storhetstid, men i praktiken var det fråga om att använda konjunkturen så produktivt som möjligt, att investera i utbildning när resurserna var lediga.

Men ännu mer var det förstås en uppmärksamhet på den enskilda människan. Att se att kunskap och vetande gör att människor växer och får tankar, idéer och insikter – och att detta gör något med människor, för det mesta något bra. För det mesta också något som är bra för samhället. Det visste förstås dessa studenter och professorer i Uppsala även om det inte fanns så många undersökningar av det. Nu har vi dessa undersökningar. Vi vet att samhällen som satsar på kunskap är framgångsrika, vitala, mänskligare samhällen med medborgare, människor som har större glädje och tillfredsställelse i sina liv.

Kanske kan man beklaga att vi en gång lämnade paradiset, men om vi skall återfinna något som påminner om paradiset kan vi inte bortse från behovet av kunskap, samtal, sökandet efter förklaring och sammanhang!

Folkuniversitet sidén – förverkligande och expansion

ABF grundades 1912 och sedan kom andra folkrörelser ut på banan och tog själva över sin bildningsverksamhet i olika former. Universitetet, som varit pionjärer, följde inte alltid med i denna utveckling. Ibland kunde de också upplevas som isolerade. De var också länge förhållandevis små.

Men folkuniversitetstanken levde. År 1917 gjordes det ett utprop för den, bland de 22 undertecknarna fanns tre Nobelpristagare, Svante Arrhenius, Selma Lagerlöf och Verner von Heidenstam. Förankringen i de ledande kunskapsskikten i samhället blev god redan från början.²

Under 1930-talets krisår då arbetslösheten var utbredd engagerade sig studenterna på nytt i studieverksamhet. Nu var högskolorna i Stockholm och Göteborg också mycket aktiva. Man använde studiecirkeln, som mer och mer framstod som folkbildningens särskilda studieform. Men man ordnade också regelrätta kurser. Fram på 1940-talet sökte de olika universitetens och högskolornas folkbildningsverksamheter gemenskap med varandra, tillsammans med Folkuniversitetsföreningen som bildats i samband med uppropet och alltså snart fyller hundra år. 1942 bildades en nationell samverkansorganisation varefter studieförbundet tillkom och formellt erkändes av staten 1947 som ett av de statsberättigade studieförbunden. Då var Uppsala, Lund, Stockholm och Göteborg med, och på 1960-talet övergick dessa var för sig i stiftelsens fastare form, med respektive universitet och studentkår samt Folkuniversitetsföreningen som stiftare, men förenade i ett nationellt studieförbund. År 1970 anslöt sig Umeå till kretsen och därmed blev Folkuniversitetet ordentligt etablerat i hela landet.

Det var fantastiska expansionsår för folkbildningen efter kriget. Det gällde alla studieförbunden, men för Folkuniversitetet tillkom en särdeles intressant sak när man tänker på det vittförgrenade utbildningslandskap som vi fått sedan dess. Folkuniversitetet bestod nämligen inte minst av en lång rad kursarrangörer, som blev väldigt kreativa.

Språkutbildningen, som varit stel och elitistisk, förnyades med utländska lärare, de skeppades över från England och andra länder i Europa. Man kan följa det i tidningsrapporteringen. »En flygläst akademiker från England skall lära svenska folket engelska«, löd en rubrik i *Sydsvenska Dagbladet* i juni 1955. Dessa lärare väckte stor uppståndelse och djup sympati med sina fria metoder som byggde på samtal i studiecirkelns form. Språkstudierna omfattande också svenska för invandrare. Årtiondena efter kriget innebar ju en

stor invandring, de första krigsåren i form av flyktingar, senare alltmer med importerad arbetskraft från södra Europa, Balkan, Turkiet, sedermera nya vågor av flyktingar från Chile och andra platser. Svenska för invandrare blev en omfattande verksamhet och förblev det ända fram till 1980-talets mitt då den i huvudsak kommunaliserades. Parallellt med den reguljära invandrarundervisningen i svenska bedrevs i Folkuniversitetets regi ett antal specialutbildningar inriktade på läkare, sjuksköterskor och andra yrkeskategorier inom vårdområdet. I dag ställs Folkuniversitetet inför nya utmaningar inom området som en följd av växande flyktingsskaror, alldeles som i begynnelsen.

Estetisk verksamhet drevs med aktiva konstnärer, författare, musiker och dansare. Peter Weiss ledde konstcirklar. Lia Schubert drog igång dansverksamheten och Balettakademien. De längre kurserna fungerade som »grundår« inför vidare högre konststudier.

På område efter område skapade Folkuniversitetet nya undervisningsformer och i många fall blev de inte bara framgångsrika utan så riktningsgivande att de togs över av det allmänna som drev verksamheten vidare i större skala. Hit hör kvällsgymnasierna som blev utomordentligt framgångsrika, men också dessa kommunaliserades, slutgiltigt 1968. Kvällsuniversitetet – studieplansbundna cirklar i långsam takt, normalt över ett läsår – gjorde det möjligt att bygga samman kurser ända upp till en hel universitetsexamen. Man upptäckte att det behövdes fortbildning för dem som redan hade en längre utbildning och arbetade för att fylla detta behov. Kursverksamheterna vid moderuniversiteten innehöll därför snart också möjligheter till vidareutbildning för tjänstemän och akademiker. Att studera som vuxen var en annan sak än att göra det i skolan. Torsten Husén, som i närmare tjugio år (1955–1973) var Folkuniversitetets styrelseordförande, ledde i samverkan mellan Skolöverstyrelsen och

Kursverksamheten vid Stockholms universitet det s.k. vuxenpedagogiska seminariet i många år i vilket för övrigt också företrädare för övriga studieförbund deltog. Vuxenpedagogiken blev något av ett kännemärke för Folkuniversitetets verksamhet och även den spreds till andra anordnare, bland annat genom boken *Vuxna lär*.

Efterhand blev Folkuniversitetet så mångsidigt och vittförgrenat – en naturlig följd av kreativiteten – att det på sina håll började ställas frågor om det egentligen var ett studieförbund med folkbildning på programmet. Främst fördes denna diskussion på 1970-talet med argumentet att folkbildning skulle ha folkrörelseförankring.³ Staten ingrep mot en och annan verksamhet, främst universitetscirkelarna vars statsbidrag drogs in 1983. Men huvudsakligen var man mycket positiv, i själva verket så positiv att man alltså lånade friskt bland de många framgångsrika nyskapelserna till den växande utbildningen i regi av stat och kommun. Även universitetscirkelarna kan beskrivas så, de skulle nu bedrivas av högskolorna själva och utgjorde en del i expansionen av kvälls- och distanskursutbudet där.

Folkbildningen – på väg mot en växande samhällsroll?

Folkbildningen har förblivit kreativ och vital. Den fortsätter också att tidigt urskilja nya behov hos individen och i samhället i stort och kan genom sin flexibla organisation reagera snabbt. Det är också en mycket kostnadseffektiv verksamhet. Carl-Gustaf Andréns SUFO-utredning 1996 (SUFO=Statens Utvärdering av Folkbildningen) är fortfarande helt aktuell med sin stora uppskattning av denna sektors effektivitet och nytta. Men den sätter också frågetecken vid ordet »nytta«. Hur skall den mätas? Utredningen var ett kritiskt, och tidigt, inlägg om målstyrningens inverkan.⁴

Nytta är svår att fånga men den finns där alldeles påtagligt. Det är viktigt att formulera den, både för oss själva och

för andra som intresserar sig för vad folkbildningen utträttar. Det är nu snart tjugo år sedan SUFO 96 lade sitt betänkande och folkbildningen lever i hög grad ännu i målstyrningens tidevarv. Men målstyrningens sol tycks befinna sig i en nedgångsfas, fast utan att något tydligt nytt trätt i dess ställe.

Folkbildningen är en hårt avgränsad nisch i utbildningssamhället och frågan är om det är särskilt meningsfullt. Vi har hårt dragna gränser mellan utbildningssamhällets aktörer, kanske alltför snäva för att vara meningsfulla. Vi ser nu nya och växande samhällsbehov av en vital och mångsidig del av utbildningens landskap med förankring i civilsamhället. Det hänger samman med vad jag skulle vilja kalla tredje vågens globalisering. Den första kom direkt efter kriget med flyktingar och arbetskraftsinvandringen. Den andra var framväxten av det utvidgade EU med Sverige som medlem, tätt följd av avregleringar och globalisering av marknader och kommunikationer under 1900-talets senare decennier och början av 2000-talet.

Vi är nu på väg in i en tredje våg präglad av större utmaningar och en alltmer kaotisk global situation, där flyktinginvandringen på nytt ökat. Vi kan tydligt se hur viktigt det varit med nya kreativa utbildningsformer i tidigare globaliseringsstecken. Men när man stod mitt uppe i dessa händelser kunde man inte veta att det man gjorde var rätt. Det krävdes både framsynthet och mod. Hur gör vi i vår tid? Satsar vi tillräckligt? Är vi tillräckligt modiga? Är vi framsynta? När människor samlas här i Uppsala om femtio år för att se tillbaks på vår tid – vad kommer de då att säga om vad vi företog oss i dag?

Utbildningssamhället, med grundskola, förskola, gymnasieskola, högskola, yrkeshögskola och en rad andra offentligt finansierade utbildningsformer är Sveriges överlägset största dagliga verksamhet. Totalt omfattar den mer än 200 miljarder av offentliga medel. Folkbildningen, studieförbun-

den och folkhögskolorna tillsammans, använder ett par procent av dessa. Inom folkbildningen är vi förstås glada för det offentliga stödet, men vi undrar också om proportionerna är de rätta. Vi undrar om inte folkbildningens organisationer skulle kunna spela en större roll, om inte civilsamhällets kunskapsförmedling och förmåga till engagemang och nyskapande skulle kunna utnyttjas ännu mer i de tider av utmaningar som vi står mitt uppe i, för både bildning och utbildning?

En tanke med detta symposium har varit att ge utrymme för en fri diskussion om vad folkbildningen gör, hur den gör det, vad den åstadkommer och vad vi skulle kunna göra. Det är inte ofta att vi har tillfälle att diskutera sådana ting, men i dag är ett sådant tillfälle.

En person bland alla er som är här vill jag särskilt nämna: Michel Wlodarczyk. Dagens symposium hänger direkt samman med honom.

Folkuniversitetets styrelse ville tacka Michel i samband med hans 65-årsdag 2014 och när han lämnade posten som generalsekreterare vid årsskiftet 2015/2016. Vi ville tacka för att Michel genom sex årtionden – från 1960-talet fram till 2010-talet – har arbetat solidariskt och framgångsrikt för Folkuniversitetet i sitt nya hemland Sverige. Vi ville tacka för att han bidragit till att förnya folkbildningsbegreppet och även i det praktiska vardagsarbetet skänkt det nytt innehåll – i samma nyskapande anda som genomsyrat Folkuniversitetet genom hela dess historia. Vårt tack har tagit formen av detta symposium.

Än en gång välkomna!

Sverker Sörlin, professor i miljöhistoria vid KTH, är förbundsordförande i Folkuniversitetet sedan 2012. Han var ledamot i styrelsen för Folkuniversitetet i Umeå 1986–2004 och ordförande där sedan 1995.

Michel Wlodarczyk

Biografi över Michel Wlodarczyk, författad av Sverker Sörlin tillsammans med Folkuniversitetets vice ordförande professor Gunnel Engwall.

Michel Wlodarczyk, född 1949 i Saint-Nicolas de Port i Frankrike, har levt och verkat i Sverige sedan 1969. Han representerar de långa och ännu mycket livskraftiga relationerna mellan de två länderna och har vunnit en aktad ställning i båda för sitt arbete med att främja utbyte och samarbete inom utbildning, kultur och handel.

Michel Wlodarczyks främsta insatser har gällt folkbildning, ett begrepp som han bidragit till att utveckla och ge en ny innebörd anpassad för vår tid. Folkbildningen var mycket betydelsefull för Sveriges utveckling under hela 1900-talet och har inneburit en stor tillgång i vårt lands omvandling från ett fattigt jordbrukssamhälle i Europas norra utkant till en framgångsrik industri- och kulturnation. Samtidigt har på senare årtionden, i takt med att den formella utbildningen byggts ut kraftigt, folkbildningen arbetat med att söka en ny roll. Michel Wlodarczyk är en av dem som betytt allra mest i det arbetet. Från sina olika positioner i Folkuniversitetet, de senaste nio åren som dess generalsekreterare, har han uppslagsrikt och oförtröttligt verkat för att folkbildningen – förutom inom sina kärnområden det fria och frivilliga studiecirkelarbetet – också skulle spela en utvidgad roll inom vuxenutbildning, kultur och populärvetenskaplig kunskaps-spridning.

Alldeles särskilt har han inriktat sig på att internationalisera folkbildningssektorn och göra den till en angelägenhet

för de nya svenskarna som, liksom han själv, invandrat till vårt land. Redan under sin tid i Umeå, där han ledde Folkuniversitetets norra region, från Sundsvall till Kiruna, verkade han intensivt för att göra Folkuniversitetet till en arena för integration av flyktingar och arbetssökande och inte minst för att ta vara på deras viktiga kunskaper. Under hans tid blev Svenska för invandrare en paradgren för Folkuniversitetet och han var med och utvecklade innovationer som sjukvårdssvenska för integrering av sjuksköterskor och läkare i den svenska vården. Under 1990-talets kunskapslyft ledde Umeå arbetet med en collegemodell för universitetsförberedande studier som blev mycket framgångsrik, speciellt bland nya svenskar. På grundval av dessa meriter fick han flera uppdrag av regeringen för att vara med och utveckla bredad rekrytering till högskolan under det förra årtiondet och till den nya yrkeshögskolan under det innevarande.

Under Michel Wlodarczyks generalsekreterartid har Folkuniversitetets omsättning vuxit snabbt och omfattar i dag 1,3 miljarder kronor. En stor del av verksamheten är inriktad just på språk och färdighetsutveckling. Den syftar till att förbättra arbetsmarknaden och samhällsintegrationen av de människor som nu kraftfullt bidrar till att göra Sverige till ett ännu bättre land. Just i denna tid framstår, av skäl som knappast kunde förutses när Michel Wlodarczyk kom till Sverige för 45 år sedan, detta arbete som en alltmer angelägen uppgift. Ett samhälle där alla uppskattas och respekteras och har en möjlighet att fungera fullt ut som medborgare oavsett ursprung har varit den röda tråden i hans engagemang under hela denna långa tid. Detta engagemang framstår som ett viktigt arv som Folkuniversitetet har att förvalta nu när Michel Wlodarczyk i samband med sin pensionering lämnat rollen som generalsekreterare den 1 januari 2015 för att fram till sommaren 2016 fungera som biträdande generalsekreterare med särskilda uppdrag.

Bland Michel Wlodarczyks meriter finns en skrift om Denis Diderot, huvudredaktör för 1700-talets franska *Encyclopédie* och dess idéer om tolerans, frihet, kunskap och människors lika värde. På många sätt förkroppsligar Michel Wlodarczyk dessa idéer i vår tid. Hans långa och framgångsrika livsgärning visar att utbyte mellan länder och kulturer rymmer stora möjligheter och att öppenhet över gränser är berikande för alla.

Vad händer med vuxenutbildningens medborgerliga och demokratiska funktion i marknadsieringens tidevarv?

ANDREAS FEJES
HENRIK NORDVALL

Det mediala landskapet målar upp skolans kris med utgångspunkt i internationella mätningar som PISA-undersökningen (Skolverket, 2013). Mot bakgrund av denna kris finns det tre förhållandevis uppenbara skäl att fästa uppmärksamhet vid politikområdet vuxnas utbildning och lärande:

För det första, oavsett vad man väljer att se som huvudskälen till skolans kris och de bristande kunskaperna hos många av de elever som i dag lämnar ungdomsskolan, kommer det att finnas behov av ytterligare möjligheter för lärande och utbildning för dessa personer i vuxen ålder. För det andra kan vi se att det svenska systemet för vuxnas lärande inte tycks ha präglats av samma direkta krissymptom som barn- och ungdomsskolan. Enligt PIAAC (SCB, 2013), en jämförande internationell undersökning som förenklat kan beskrivas som en PISA-motsvarighet inom vuxnas lärande, har Sverige en mycket stark ställning. En tredje observation är att om skolan länge varit ett av de hetaste politikområdena, präglat av en uppsjö konfliktytor, ändringsförslag och reformer, menar vi att folkbildningen (i mycket stor utsträckning) och vuxenutbildningen (i betydande utsträckning) präglats av konsensus och avsaknad av större politiska skiljelinjer.

I ljuset av detta vill vi lyfta fram utvecklingstendenser inom vuxnas lärande de senaste decennierna, som utgångspunkt för reflektioner om framtiden. En avgränsning görs till politiken för folkbildning och den kommunala vuxenutbildningen. Mer konkret bygger analysen på läsning av ett antal propositioner och offentliga utredningar inom området från och med 1990, vilka relateras till aktuell forskning. Förutom att övergripande visa på infrastrukturförändringen inom området, har vi för avsikt att särskilt fokusera på hur marknadsieringstendenser – som pekats ut som ett karaktäristiskt drag i svensk skolutveckling de senaste decennierna – varit skönjbara inom kommunal vuxenbildning och folkbildning.

Folkbildning och vuxenutbildning i Sverige

Internationellt lyfts Sverige ofta fram som förebild för vuxnas möjligheter att delta i utbildning och bildande verksamheter, ett deltagande som är omfattande (Fejes, 2013). Vuxnas lärande äger rum i en rad olika sammanhang, som i utbildning på arbetet och på fritiden. Sammanhangen skiljer sig åt i en mängd olika aspekter, bland annat genom att vissa sammanhang för lärande är planerade och läroplansstyrda (ex. kommunal vuxenutbildning och utbildning i svenska för invandrare, SFI), medan andra är planerade men ej styrda av läroplaner (ex. studiecirkelar, folkhögskolekurser och personalutbildning). Samtidigt äger oplanerat lärande ständigt rum i vardagslivet, och på arbetsplatser etc. Vi kan se att verksamheter som kommunal vuxenutbildning, studiecirkelar och kurser på folkhögskolor skiljer sig åt sett till syften, mål, pedagogiska ideal och värderingar.

Kommunerna är enligt lag tvungna att erbjuda invånarna kommunal vuxenutbildning. Den kommunala vuxenutbildningen (samt SFI och Särvox) lyder sedan 2013 under en egen läroplan (Lvux12). Verksamheten kontrolleras av Skolinspektionen. Studieförbund och folkhögskolor vars verksamhet

staten stödjer genom anslaget till folkbildningen, saknar fastställda läroplaner och kontrolleras inte heller av Skolin-spektionen. Istället ges folkbildningens organisationer själva ansvaret att formulera mål och inriktning för bildningsverksamheten. Detta sker både lokalt i studieförbunden och på varje folkhögskola, samt på en övergripande nivå genom Folkbildningsrådet. Folkbildningsrådet är en ideell förening med myndighetsansvar, bestående av tre medlemmar – Folkbildningsförbundet, Rörelsefolkhighögskolornas intresseorganisation och Sveriges kommuner och landsting – som sammantaget representerar tio studieförbund och 150 folkhighögskolor.

Tendenser inom den kommunala vuxenutbildningen

Vuxenutbildningen har flera samverkande funktioner: kompensatoriska, demokratiska/medborgerliga och arbetsmarknadsmässiga. Funktionerna har följt med sedan den kommunala vuxenutbildningens tillkomst 1968 och synliggörs bland annat i den senaste skollagens syftesformulering. Däremot har tyngdpunkten mellan funktionerna skiftat över tid. Genom att studera infrastruktursatsningar inom vuxenutbildningens område de senaste decennierna blir tre tendenser tydliga:

1. *Drastisk minskning av studiedeltagandet inom kommunal vuxenutbildning sedan Kunskapslyftets höjdpunkt.* Under Kunskapslyftets tid, en satsning av den dåvarande socialdemokratiska regeringen för att minska den öppna arbetslösheten, deltog som mest 256 063 personer i studier (1998). Staten finansierade genom Kunskapslyftet motsvarande ca 100 000 heltidsplatser per år i fem års tid. Vid Kunskapslyftets slut 2002, omformades det statliga bidraget till ett fortsatt öronmärkt statsbidrag för ca 47 000 heltidsplatser per år 2003–2006. Riksdagen beslutade

2005 att det statliga öronmärkta bidraget till vuxenutbildningen skulle förlängas till 2009. Antalet studiedeltagare hösten 2006 var 138 088. I budgetpropositionen för 2007 valde den då nya borgerliga regeringen dels att skära ner en tredjedel av det statliga bidraget till vuxenutbildning, dels att föra över resterande andel till det generella statsbidraget till kommunerna. Dessutom avskaffades det rekryteringsbidrag som tidigare funnits med syfte att nå de personer som bedömdes ha behov av att delta i vuxenutbildning (Johansson & Salin, 2007). Konsekvensen blev en drastisk minskning av studiedeltagandet inom kommunal vuxenutbildning; 2007 var deltagandet nere i 108 784 personer. De senaste siffrorna (2013) pekar på 125 397 deltagare (statistik hämtad från SCB, 2015, visar antal studiedeltagare i kommunal vuxenutbildning, ej helårsekvivalenter).

2. Omfattande marknadsiering av den kommunala vuxenutbildningen. Den omfattande marknadsiering som skett av svensk skola genom det fria skolvalet (infördes 1992 av den borgerliga regeringen), gäller ej den kommunala vuxenutbildningen. Där har marknadsieringen skett på annat sätt och tog fart i och med Kunskapslyftet. Ett mål med Kunskapslyftet var att ge kommuner incitament till att skapa nya och flexibla former för lärande, för att på så sätt anpassa utbildningen till den enskilde individens förutsättningar. En ambition var att bjuda in fler aktörer som potentiella utbildningsanordnare. Många kommuner kom nu att upphandla delar av sin kommunala vuxenutbildning av privata företag, folkhögskolor och studieförbund. När Kunskapslyftet startade 1997 deltog 14,4 procent av alla kursdeltagare i kurser utförda av icke kommunal anordnare, en andel som har ökat sedan dess, och 2013 var motsvarande andel 41,8 (Skolverket, 2014).

3. *Den kommunala vuxenutbildningen har gått från att vara utbudsstyrd till efterfrågestyrd.* Genom en efterfrågestyrd vuxenutbildning har arbetsmarknadsfunktionen blivit den mest framträdande. Vi kan bland annat se detta i utökade satsningar på yrkesutbildning för vuxna:

- skapandet och utbyggnaden av den kvalificerade yrkesutbildningen (KY), en eftergymnasial yrkesutbildning efterfrågad av arbetsmarknadens parter. KY-utbildningar initierades av den föregående socialdemokratiska regeringen, och de har utvecklats ytterligare av den senaste borgerliga regeringen och kommit att omformas till yrkeshögskolan.
- riktade satsningar från den senaste borgerliga regeringen på yrkesutbildning inom kommunal vuxenutbildning (yrkvux) och på lärlingsutbildning (lärvux).
- utveckling och implementering av valideringsmodeller inom olika yrkesområden, i nära samverkan med branscherna, med syfte att snabbare få personer i arbete.

Ovan skisserade tendenser har på olika sätt förstärkts av både socialdemokratiska och borgerliga regeringar. Konsensus tycks finnas kring vuxenutbildningens funktion genom specifika satsningar på yrkesutbildningar och med det gemensamma stödet för vuxenutbildningens marknadisering. Antydning till skillnad finns dock: Det mer omfattande stödet till Kunskapslyftet under den socialdemokratiska regeringen, och det efterföljande öronmärkta bidraget, kan möjligtvis indikera ett starkare fokus på den kompensatoriska och i viss mån den demokratiska funktionen hos vuxenutbildningen, där fler människor skulle ha möjlighet att delta i vuxenutbildning.

Den borgerliga regeringen som tillträdde 2006 genomförde inte några större reformer inom den kommunala vuxenutbildningen, men presenterade mot slutet av sin regeringstid två offentliga utredningar som berör vuxenutbildningen. En handlade om den grundläggande vuxenutbildningen (SOU 2013:20) och en om SFI (SOU 2013:78). Ser vi till de ord som används i utredningarna (och de som saknas) tycks arbetsmarknadsfunktionen ha en mycket stark ställning. Återkommande ord är effektivitet, individanpassning och flexibilitet. Ord som kan kopplas till de demokratiska och medborgerliga funktionerna lyser däremot med sin frånvaro. Med den nya socialdemokratiskt ledda regeringen, presenterades nyligen en proposition (Prop. 2014/15:85) med bas i de två ovan nämnda utredningarna. De mest kontroversiella förslagen, till exempel att införa det fria skolvalet inom SFI, lämnades åt sidan. Snarare lyftes delar där det råder konsensus fram, som att lägga in SFI som en del av den kommunala vuxenutbildningen. Den nya regeringen har aviserat en ambition att öka satsningen på den kommunala vuxenutbildningen. Om så blir fallet, och med vilken inriktning (vilken funktion som står i centrum) återstår att se.

Tendenser inom folkbildningen

Folkbildningen får statligt stöd av fyra skäl. Den anses kunna (1) främja demokratin; (2) ge människor möjlighet att påverka sin livssituation och skapa samhällsengagemang; (3) utjämna utbildningsklyftor och höja bildningsnivån i samhället; (4) bredda och öka delaktighet i kulturlivet (SFS 1991:977). Såväl socialdemokratiska som borgerliga regeringar har understrukit folkbildningens centrala betydelse för en levande demokrati. Den stora politiska förändringen inom folkbildningen de senaste decennierna inträffade genom 1991 års riksdagsbeslut *Om folkbildning* (Prop. 1990/91:82). Staten, som tidigare fördelat stödet till folkbildningen och

följt upp detta genom Skolöverstyrelsen, överlät då detta till folkbildningens organisationer själva genom det ny-startade Folkbildningsrådet. Detaljregleringen övergick till målstyrning utifrån ett relativt öppet formulerat syfte med statsbidraget. Det motiverades bland annat utifrån ett demokratiargument färgat av samtida idéer om individualisering, decentralisering och valfrihet. Friheten som gavs folkbildningsorganisationerna motiverades med det förtroende stat och kommun hade för dem, ett förtroende som ansågs bygga på förmågan att särskilja sig från både kommersiella och statliga/kommunala utbildningsaktörer.

Efter 1991 har ytterligare tre propositioner antagits av riksdagen: två socialdemokratiska (Prop. 1997/98:115, Prop. 2005/06:192) och en borgerlig (Prop. 2013/14:172). I huvudsak har det system som etablerades 1991 förblivit intakt.

De mindre förändringar av systemet som skett sedan 1991, framstår i huvudsak som reaktiva i relation till folkbildningsfältet och olika remissinstanser. Justeringar av statens målformulering har skett, där demokratiuppdraget understrukits och ett kulturuppdrag tillkommit (1998). Övriga smärre förändringar har framför allt rört formuleringar gällande särskilt prioriterade målgrupper samt formerna för utvärdering. Utvecklingen beträffande målgruppsformuleringar har gått från att staten pekat ut vissa grupper (utbildningsmässigt missgynnade, invandrare, handikappade, arbetslösa m. fl.) som särskilt prioriterade i propositionerna, till att även målgrupperna ska avgöras av folkbildningen själv – givet att verksamheten som helhet når en »mångfald av människor« som formuleringen lyder i den senaste propositionen. Frågan om statlig utvärdering har återkommande behandlats i propositionerna. En kontinuerlig form av statlig utvärdering med bred legitimitet har inte utvecklats i enlighet med uppställda ambitioner. Endast två statliga utvärderingar (SOU 1996:159; SOU 2004:30) har

genomförts sedan 1991, och olika utvärderingsproblematiker har uppmärksamrats både av forskare och av regeringen. Ett problem med mål- och resultatstyrning i relation till folkbildningen, som statsvetaren Lena Lindgren (1999) påpekat, är att denna modell förutsätter att ett tydligt produktionsutfall är möjligt att bedöma. Det i sin tur strider mot folkbildningens tänkta ideal som fri process. Det är också vanskligt, vilket påpekas i Folkbildningsutredningen (SOU 2012:72), att mäta de samhällseffekter som folkbildningen kan tänkas ha, eftersom exempelvis dess demokratifunktion är en komplex fråga som i det korta perspektivet inte kan fastställas. I såväl Folkbildningsutredningen som i senaste propositionen lyfts dock utvecklandet av samhällsvetenskapligt förankrade och syftesrelevanta indikatorer för utvärdering fram som önskvärt.

I propositionen 2014 ges folkbildningspolitiken, som tidigare underställts den allmänna politiken för vuxenutbildning, ett särskilt mål som är relaterat till just personlig utveckling, ökad kunskap och bildning samt deltagande i samhällslivet. Dessutom pekas folkhögskolan ut som en egen utbildningsform. Båda dessa förändringar motiveras med hänvisning till att de är mer i linje med folkbildningens särdrag och att de understryker fältets självständighet.

Folkbildningen som politikområde präglas alltså av en stark konsensustradition där de förändringar som görs tycks ske utifrån dialog med fältet snarare än utifrån skilda ideologiska agendor beroende av regeringsinnehav. En bidragande orsak till detta är sannolikt den historiskt nära relationen mellan politik och folkbildning. Samtliga partier i riksdagen, förutom Sverigedemokraterna, är knutna till ett studieförbund som medlemmar eller genom samarbetsavtal.

Någon uppifrån driven politik i riktning mot ökad marknadsanpassning är svår att urskilja i nämnda propositioner. Även om själva avregleringen 1991 kan ses i ljuset av samtida

New Public Management-ideal, har en distans till näringslivsrelaterade modeller markerats. Kommersiella intressen och logiker har återkommande berörts som problematiska i relation till folkbildningens funktioner och dess legitimitet. Olika specialriktade statliga satsningar som Kunskapslyftet, har dock inneburit en utveckling som på många håll uppmuntrat en upphandlings- och uppdragsrelaterad rationalitet inom folkbildningen (Lindgren 1999).

Det är främst på verksamhetsnivå, på folkhögskolor och inom studieförbundens lokalavdelningar som en utveckling mot mer marknadslika förhållande påpekats inom forskning och utvärdering (Runesdotter 2012; Petersen 2010; von Essen & Åberg 2009). Även om statens politik för folkbildning förblivit relativt intakt, har betydande förändring skett på den kommunala nivån. Kommunbidragets storlek relaterat till statens bidrag när det gäller stöd till exempelvis studieförbunden, har minskat från att vara 55 procent 1992, till att 2012 utgöra 19,4 procent. Det motsvarar enligt Folkbildningsrådet, en minskning på 548,2 mkr om man tar hänsyn till penningsvärdeförändringen. Samtidigt har statsbidraget (med hänsyn till penningsvärdeförändringen) ökat med enbart 68,5 mkr under samma period (Folkbildningsrådet 2014, s. 5).

Sannolikt som en konsekvens av det minskade stödet från kommuner och landsting direkt till studieförbund och folkhögskolor har dessa utökat sin uppdragsorienterade verksamhet. Vissa studieförbundsavdelningar har etablerat företag som ger sig in i anbudsverksamhet, till exempel inom kommunal vuxenutbildning. En växande marknadsrationalitet har alltså noterats inom folkbildningen, men den är inte dirigerad från statligt håll som den kommunala vuxenutbildningen. Den tenderar istället att växa fram underifrån i ett samspel med en lokal verklighet som folkbildningsorganisationerna har att hantera. Men även interna dynamiker, som

den volymrelaterade bidragsfördelning folkbildningsorganisationerna själva beslutat om, kan förstås som drivande för en ökad jakt på kvantitativ expansion och »marknadsandelar«.

Diskussion

Den politiska konsensus som råder kring folkbildningen och även till stor del kring den kommunala vuxenutbildningen, väcker ett antal frågor och tankar om framtiden:

- Det kan tyckas positivt att ett politikområde, som historiskt tycks ha fungerat väl och dessutom är relativt unikt internationellt sett, fått chans att utvecklas utan större politisk klåfingrighet (till skillnad från barn- och ungdomsskolan där professionen ständigt är tvungen att förhålla sig till nya reformer). På så sätt skapas utrymme för att i förhållandevis lugn och ro utveckla verksamheten och hantera de relativt få reformer (jämfört med barn- och ungdomsskolan) som ska implementeras.
- Konsensuspolitiken innebär att politiska förskjutningar osynliggörs. Ett sådant exempel är förskjutningen mot anställningsbarhet som ideal. Inom kommunal vuxenutbildning har arbetsmarknadsfunktionen hamnat i förgrunden, och folkbildningens aktörer har genom kommunala nedskärningar tvingats in på nya områden som har ett allt starkare fokus på just anställningsbarhet. Anställningsbarhet som ideal för med sig en rad antaganden, till exempel att det främst är individen själv som är ansvarig för sin situation på arbetsmarknaden (Fejes, 2010).
- Förskjutningarna riskerar att tas för givna, som oproblematiska och goda. Därmed begränsas handlingsutrymmet för skapandet av alternativ, till exempel radikala förslag som kunde vara positiva för politikområdets utveckling. Vi har i texten bland annat illustrerat hur förskjutningen

mot anställningsbarhet riskerar att marginalisera den medborgerliga och demokratiska funktionen inom kommunal vuxenutbildning. Vidare visar vi hur just dessa funktioner, som är mycket centrala inom folkbildningen, även där kan riskera att marginaliseras, då folkbildningens aktörer tvingas in på en marknad där de måste erbjuda sina tjänster i sammanhang där anställningsbarhet är i fokus. Måne ser vi en konsensusinriktad politik där hela politikområdet även fortsättningsvis alltmer drivs mot att producera en anställningsbar arbetskraft, snarare än att befämja medborgerlig bildning?

Möjligheten att ur statligt perspektiv styra utvecklingen i en annan riktning, har helt olika förutsättningar för kommunal vuxenutbildning respektive folkbildning. Även om vuxenutbildningen är en kommunal angelägenhet, är de statliga styrmedlen mer uppenbara i form av till exempel nationell läroplan, statligt uppföljningsarbete och antagningsregler. Hur folkbildningens utveckling påverkas av den nationella politiken är svårare att överblicka, vilket också är en av poängerna med folkbildningens tänkta frihet att utveckla sin verksamhet. Utvecklingen formas av folkbildningens inre dynamiker, men också genom samspelet med lokala villkor. Häri ligger en utmaning för den statliga politiken: att förhålla sig till, och möjligen också parera, utvecklingstendenser, till exempel på den kommunala nivån, som kan tänkas påverka verksamheten på ett sätt som undergräver de brett förankrade tankarna om folkbildningens frihet och relativa oberoende, visavi både stat och marknad.

Referenser

- Fejes, A. (2013) Vuxenpedagogik som forskningsfält. I A. Fejes (red.) *Lärandets mångfald: Om vuxenpedagogik och folkbildning*. Lund: Studentlitteratur, s 19–34.
- Fejes, A. (2010) Discourses on employability: Constituting the responsible citizen. *Studies in Continuing Education*, 32(2), s 89–102.
- Folkbildningsrådet (2014) *Kommunernas och landstingens/regionernas bidrag till studieförbund 2013*. Stockholm: Folkbildningsrådet.
- Johansson, K. & Salin, S. (2007) *Formell vuxenutbildning: Utveckling och förutsättningar*. Särtryck. Nationellt centrum för flexibelt lärande.
- Lindgren, L. (1999) *Det idealiserade föreningslivet, i SOU 1999:84 [Civilsamhället]*, s 213–242.
- Petersen, A.-L. (2010) Studieförbundens institutionella förutsättningar skapar möjligheter på utbildningsmarknaden. *Educare Vetenskapliga Skrifter: 1*, s 101–124.
- Runesdotter, C. (2010) *I otakt med tiden? Folkhögskolorna i ett föränderligt fält*. Diss. Göteborg: Göteborgs universitet.
- SCB (2013) *Den internationella undersökningen av vuxnas färdigheter*. Tema utbildning. Rapport 2013:2. Örebro: SCB.
- SCB (2014) Studiedeltagande för befolkningen 16–64 år höstterminen 2004-2013.
- www.scb.se/sv_/Hitta-statistik/Statistik-efter-amne/Utbildning-och-forskning/Befolkningens-utbildning/Befolkningens-studiedeltagande/9604/9611/27820/
- Skolverket (2013) *PISA: 15-åringars kunskap i matematik, läsförståelse och naturvetenskap*. Stockholm: Skolverket.
- Skolverket (2014) Komvux – elever och kursdeltagare riksnivå www.skolverket.se/polopoly_fs/1.220676!/Menu/article/attachment/Komvux_Elever%20och%20kursdeltagare_Riksniva_Tab4A_2013webb.xls
- von Essen, J. & Åberg, P. (2009) *Folkrörelseanknytningar och marknadsrelationer*. Stockholm: Folkbildningsrådet.

Andreas Fejes är professor i vuxenpedagogik och prodekan för forskning och forskarutbildning inom utbildningsvetenskap vid Linköpings universitet. Han är även ordförande för det nationella programmet för folkbildningsforskning (Mimer) och redaktör för den europeiska vuxenpedagogiska vetenskapliga tidskriften European Journal for Research on the Education and Learning of Adults (www.rela.ep.liu.se)

Henrik Nordvall är docent och folkbildningsforskare vid Linköpings universitet tillika föreståndare för det nationella programmet för folkbildningsforskning (Mimer).

Folkbildningens klassiska begrepp och fundament i förändring

BERNT GUSTAVSSON

Folkbildning är ett mångtydigt och omstritt begrepp som kan definieras och beskrivas på flera olika sätt. Jag skiljer här mellan den klassiska förståelsen av begreppet och de förändringar det genomgått sedan uppbyggnadsskedet och i välfärdsstaten under 1900-talet. Som jag uppfattar den samtida förståelsen av folkbildning pendlar den mellan två synsätt: På den ena sidan, en helt igenom traditionell förståelse som ser dess värden och normativa utgångspunkter som evigt givna, inte sällan med en föreställning om en guldålder värd att återvinna. På den andra sidan, ett helt igenom högmodernt synsätt som tvärtom negligerar traditionen och ser den som en gång för alla föråldrad och förlegad i ett ekonomiserat och högteknologiskt samhälle. Båda dessa förhållningssätt synes mig otillräckliga och ofruktbara. Här vill jag kort presentera ett alternativt sätt att förhålla sig, som innefattar de grunder på vilka folkbildning värd namnet vilar, och analysera de förändringar som folkbildningens centrala begrepp genomgått. Sålunda kan vi förstå folkbildning i relation till samtidens förändringar med hjälp av de erfarenheter som kan hämtas från det förflutna och därmed på ett mer fruktbart sätt se vägarna framåt i tiden. Vi kan med andra ord inte skilja nutid från förfluten tid och framtid. Nu, då och sedan hänger samman och ger oss möjlighet att

tydligare se hur folkbildning kan utvecklas. Låt mig börja med de två leden i ordet *folkbildning* för att sedan ge en bild av förhållandet mellan bildning och utbildning, och avsluta med globaliseringens konsekvenser för förståelsen av bildning.

Förledet *folk* förstods i den klassiska tiden i den nordiska traditionen som den nationella enheten, det danska eller svenska folket. Detta arv från Grundtvig används i vår tid av opinioner som är emot invandring. I den svenska traditionen förknippades folk med »det arbetande folket« av de radikala företrädarna, något som motarbetades av de konservativa, som förutsatte samma gränser som angavs för rösträtten för tillträde till institutionerna. Resultatet i dagens förordningar är att *alla* ska kunna ges möjligheten till folkbildning, ett resultat av en långvarig historisk kamp som först var arbetarnas, sedan kvinnornas och senast invandrarnas. *Demos* är alla medborgare som i kraft av medborgarskapet ges möjligheten till bildning. *Etnos* är de olika grupper som söker sig till folkbildande institutioner för att utveckla sitt eget i relation till andras. Jag behöver inte räkna upp alla de sökande och nybildade folkhögskolor och studieförbund som har den ambitionen.

Bildning är ett komplext begrepp som genomgått stora förändringar, och kan förstås som ord genom orden bilda och bild. »Bilda« är att skapa, forma, medan »bild« är förebild eller mål. I sin klassiska utformning hämtades det tyska »Bildung« in i de svenska folkrörelserna och demokratiserades. Bildning är ett humanistiskt begrepp som utgår från att människan har möjlighet att utvecklas. Demokratiseringen innebar att alla människor skulle ha eller ges den möjligheten. Bildningstankens kärna är att överskrida de begränsningar vi har, eller med andra ord den partikulära, specifika situation, den tid och plats vi lever i. Att bilda sig är att gå från det begränsade och partikulära, till det allmänna eller

universella. Genom att gå till andra tider och andra platser vidgar vi våra horisonter och förstår mer och bättre om oss själva och vår omvärld. Ett annat sätt att uttrycka detta på är att söka få fatt på vilket sammanhang vi befinner oss i. Vet vi inget om det blir vi lätt offer för givna omständigheter, eller släpper möjligheten att utforma den gemensamma framtiden.

En central del av bildning är alltså förståelse, en förståelse som innefattar både oss själva och den värld vi lever i. Att förstå är att utgå från sin egen erfarenhet, från det bekanta och näraliggande och möta det nya, obekanta och främmande i en öppenhet för nya erfarenheter. Förståelse, liksom bildning, är därför något som ständigt pågår och inte har någon given slutpunkt. Det är en oändligt pågående process, både individuellt och kollektivt. Ett annat sätt att uttrycka den tanken på är mening, eller skapande av mening. En förebildlig skrift från ett studieförbund har rubriken *Makten över meningen: om demokratins förutsättningar*. En av vår tids gömda och glömda frågor är just frågan om mening. Ytterst handlar folkbildande verksamhet om makten över den frågan. Är det media, politiken eller möjligen det digitala som har den makten? I boken *I svärmen* säger en sydkoreansk kritiker av det digitala såhär: »Den digitala svärmen har ingen själ som är samlande. Den är larmande. Homo digitalis är en ingen, hon arbetar på sin profil och sin optimering, hon är en påträngande någon. Svärmen är en ansamling utan samling, en mängd utan innerlighet. Det digitala förensligar människan«. Kunskapens och bildningens yttersta syfte är att var och en ska ha möjligheten att bilda sin egen välgrundade mening tillsammans med andra i social gemenskap.

Ska denna makt kunna utövas av medborgarna, är det en förutsättning att se folkbildning som en verksamhet där människor börjar där de befinner sig: i egen erfarenhet och i egna tolkningar av verkligheten. Därför är den klassiska folkbildningen, liksom den samtida, dialogiskt inriktad.

Dialog förs ansikte mot ansikte människor emellan, en närhetens dialog. Dialog kan också föras över stora avstånd i tid och rum. Många skulle i dag anse att den främsta förutsättningen för att förstå något är stora avstånd. Till exempel kan det vara lättare att tolka Homeros än Joyce som skriver samma berättelse, eller att förstå apartheids uppbyggnad, än att förstå vår egen marginalisering av »de andra«. Dialog i bildningstankens mening är att ha rätten och möjligheten att uttrycka sin egen tolkning, för att i öppenhet ta till sig andras. Därför är läraren, ledaren, inte auktoritet i meningen att stå för den enda sanna tolkningen. Läraren är lika öppen för prövning av den. Det finns ingen vackrare tanke än den att själva saken står i centrum i en cirkel och att man genom dialog söker sig fram till en gemensam förståelse av saken. Så borde all undervisning vara. Samtidigt innebär det att vare sig auktoriteter eller experter har ensamrätt på sanningen. Den fria sfär i samhället som går utöver systemet (staten, marknaden och expertkunskapen) är platsen där fritt kunskapsökande och kreativitet finns.

Ska sedan varje människas egna förutsättningar gälla, behöver inriktningen och de erbjudanden som ges vara pluralistiska, rika på olika åsikter och värderingar. Inte bara den intellektuella bildningen ska erbjudas, utan också handens och kroppens kunskap. För en liten tid sedan presenterades en studie med titeln *Bildung in action* som handlar om en bokbindares kunskap och vilken slags bildning som utvecklas i bokbinderiet som hantverk. Mångåriga traditioner, skolning och erfarenhet ger en kunskap som både är handens och huvudets, eller »den tänkande handen«. Det är bara ett exempel på de praktiska kunskapsformer som jag presenterat i mina böcker om kunskap. När det gäller bildningens samband med kunskap finns en rik flora av möjligheter för att finna de former av kunskap som står i enlighet med det syfte man har med sin verksamhet. Här skiljer jag mellan

vetenskaplig kunskap (som rör forskning), *praktisk-produktiv* eller *skapande kunskap* (som rör konst och hantverk) och *praktisk klokhet* (som rör kunskap om det mänskliga eller sociala livet). Detta rikare sätt att se på kunskap är förenligt med de kunskapstraditioner som finns i klassisk folkbildning. Synsättet har alltid funnits i praktiken, men inte förrän på senare tid fått namn av kunskap eller bildning. Den centrala tanken är att det finns olika former av kunskap som är användbara i olika slags utbildningar och verksamheter. Folkbildning kan även på så vis vara pluralistisk till sin karaktär.

En vanlig fråga är vilken skillnad det är mellan utbildning och bildning eller folkbildning. Ett vanligt svar är att utbildning har ett bestämt mål i form av en examen eller ett yrke, medan bildning är något som ständigt pågår och fortsätter genom hela livet. Ett något annorlunda svar ger Peter Kemp i sin bok *Världsmedborgaren*, vars syfte är att överskrida den nationellt rotade bildningen för att utveckla den mot det demokratiska världsmedborgarskapet: »Bildningen gör människan till en kulturvarelse, medan utbildningen gör henne till en vetande varelse. Bildningen har ett moraliskt syfte, medan utbildningen syftar till kompetens ... All utbildning är nämligen också bildning i bemärkelsen daning, formning av det personliga och gemensamma livet. Men bildning omfattar mycket mer än utbildning.«

Bildning omfattar kunskap och förståelse, konsten och naturen, det goda livet genom omsorg, erkännande, respekt och rättvisa. All utbildning borde bygga på en bildning som gör utbildningen meningsfull och värd att genomföra. Bildning beskrivs här som *mimesis* i vilken kunskapen omvandlas i tolkningen så att den görs meningsfull för människan. Det förberättade livet förstås på ett sätt som förändras när vi tar till oss andras berättelser eller de stora berättelserna – våra liv omgestaltas.

En stor fråga i dagens bildningsdiskussion är den om förhållandet mellan det västerländska och andra kulturer. Den vanligaste benämningen är mångkulturell bildning, som innefattar ett dialogiskt möte mellan olika bakgrunder och horisonter av förståelse. Kritiken av detta mångkulturella har riktats mot att sociala problem förklaras med kulturell tillhörighet, och att grupper av människor beskrivs med stereotyper. Det som därför på senare år har växt sig allt starkare, är en postkolonial förståelse av förhållandet mellan kulturer. Vi kan tala om postkolonial bildning som ett uttryck för ett likvärdigt förhållande mellan kulturer, och en kritik av det västerländska tolkningsföreträdet av kunskap och bildning. En utgångspunkt för att förstå detta är Goethes begrepp *världslitteratur*. Världslitteratur är inte, som tidigare varit en vanlig föreställning, den västerländska litteraturens spridning över världen. Det finns bara partikulära litteraturer, säger Goethe, och världslitteratur uppstår när de olika litteraturerna speglar sig i varandra. I de skillnader som alltid finns mellan människor i olika avseenden, uppstår nya identiteter och sätt att förstå tillvaron.

Vad är det då som försvårar eller ställer villkor för en sådan bildning och utbildning, om den nu är möjlig? Den amerikanske filosofen Martha Nussbaum har visat att utbildningssystemen runtom i världen är alltmer inriktade mot nationell konkurrens, driven av marknaden och personligt karriärstänkande. Med hänsyn till världens belägenhet borde istället utbildning riktas mot att utbilda ansvarsfulla, demokratiska världsmedborgare som har skolats i förmågan att samarbeta över skillnader och gränser, för att kunna lösa gemensamma, mänskliga problem. Nu när PISA-mätningarnas begränsningar och konsekvenser möter allt vidare kritik, uppstår möjligheten att tänka om och tänka nytt på en utbildning och bildning som innefattar hela människan och utvecklar hennes samlade kapacitet. Detta kan åstadkomma

en annan och högre grad av nytta för människa och samhälle än den smala ekonomistiska nytta som drivit utbildningstänkandet sedan mitten av 1980-talet. Från den tiden minskar också folkbildningens påverkan på det allmänna utbildningssystemet. Nu finns många tecken på att det är på väg att ske igen.

Bernt Gustavsson är professor i Pedagogisk filosofi vid Norges tekniskt-naturvetenskapliga universitet i Trondheim. Han har forskat i och skrivit ett antal böcker om kunskap, bildning och demokrati. Folkbildning är ett av hans huvudsakliga forskningsområden.

Kvalitetsarbete i folkbildning

CECILIA BJURSELL

»Jag har så enkel smak, jag nöjer mig bara med det bästa.«

OSCAR WILDE

Vi är många som instämmer i Wildes citat om att nöja sig med det bästa. Om vi däremot skulle precisera vad vi menar med »det bästa« är det förmodligen så att vi skulle komma fram till olika slutsatser. Det bästa för mig är kanske inte det bästa för dig. Samma sak händer när kvalitet i utbildning diskuteras. Vem vill inte ha hög kvalitet i utbildning? Lärare, studenter och politiker är antagligen rörande överens om att utbildningskvalitet är viktigt. I det vardagliga arbetet kan det däremot finnas stora skillnader mellan vad de olika grupperna menar med kvalitet. Kvalitet kan handla om exempelvis kunskapsnivåer, relationer, arbetslivskoppling, resursanvändning eller likvärdighet.

Är det ett problem att det finns olika definitioner på kvalitet? Nej, egentligen inte. Olikheter och motsägelser utgör grunden för kreativitet, dynamik och demokrati. Däremot är det ett problem med olika ingångsvärden utifrån det ökade trycket att mäta, räkna och utvärdera olika aspekter av vårt samhälle. Många har kritiserat den lavinartade utvecklingen av utvärdering och granskning, men precis som med en lavin är det svårt att stå emot ensam då den kommer. Till utvärderingslavinens försvar ska dessutom tilläggas att granskning är en nödvändig aktivitet för att säkerställa att medborgarnas medel används på ett tillfredsställande sätt.

Vad innebär då detta för folkbildning? Folkbildning är en verksamhet som präglas av frihet och frivillighet. I centrum står deltagarna som själva väljer ämne, form för deltagande och även kan påverka upplägg och innehåll. I en studiecirkel utarbetas egna kursplaner och lärandet är fritt från betyg. Olika studieförbund anordnar cirklar och kurser utifrån sin särart och profil, och den samlade folkbildningen ska vara riksomfattande. Verksamheten är betydande och stora summor statliga bidrag fördelas ut till de olika förbunden. Bidragen används fritt utifrån statens fyra syften med folkbildning. Denna frihet håller dock på att inskränkas och det är därför viktigt att diskutera vad det framtida kvalitetsarbetet i folkbildning ska handla om.

Pågående utvärdering i folkbildning

Folkbildningsrådet, en ideell förening med vissa myndighetsuppdrag, har dels statens uppdrag att fördela statsbidragen till studieförbundens och folkhögskolornas verksamhet, dels uppdraget att följa upp och utvärdera verksamheten. Över tid har det skett en ökad orientering inom både uppföljnings- och utvärderingsverksamheten mot att bedöma om statens syften med statsbidraget uppnåtts. Statens fyra syften innebär att folkbildningen ska bidra till att:

- stödja verksamhet som stärker och utvecklar demokratin
- göra det möjligt för en ökad mångfald människor att påverka sin livssituation och skapa engagemang att delta i samhällsutvecklingen
- utjämna utbildningsklyftor och höja utbildnings- och bildningsnivån i samhället
- bredda intresset för och delaktigheten i kulturlivet

Folkbildningsrådets styrelse beslutade 2007 att skapa en rådgivande expertgrupp som ett stöd i arbetet med de nationella utvärderingarna.⁵ Ordförande för expertgruppen har varit en riksdagsledamot som arbetat tillsammans med tre ledamöter från forskarsamfundet och tre ledamöter från Folkbildningsrådet, vars enhetsansvariga handläggare fungerat som länk mellan den självständiga expertgruppen och Folkbildningsrådet. Denna kombination av aktörer har gett förutsättningar för utvärderingarnas förankring i vetenskap och beprövad erfarenhet. Expertgruppens uppdrag har varit att stödja framtagandet av en långsiktig strategi för de nationella utvärderingarna, att inom ramen för den nationella strategin bereda förslag på utvärderingsområden, samt att formulera förutsättningar och ramar för specifika utvärderingsuppdrag.

I skrivande stund pågår ett skifte till en ny modell för oberoende statlig utvärdering av folkbildningen, samtidigt som Folkbildningsrådets strategi för de nationella utvärderingarna 2010–2014 har avslutats. Expertgruppen arbetar med en analys och summering av det utvärderingsarbete som genomförts under den senaste femårsperioden. Med anledning av dessa förändringar kan det vara värdefullt att lyfta fram några lärdomar. De främsta styrkorna för expertgruppens arbete har varit:

1. *Samverkande perspektiv.* Gruppens sammansättning av representanter från folkbildning, akademien och politiken har möjliggjort en belysning av folkbildning ur flera perspektiv. Kombinationen av kunskaper och erfarenheter har också gett förutsättningar för att utarbeta välgrundade beställningar av utvärderingsuppdrag.
2. *Dialogiskt förhållningssätt.* Expertgruppens möten har präglats av öppenhet och intresse för området. Det

har getts utrymme för diskussioner, tid har bland annat ägnats åt att försöka uttolka statens fyra syften. En slutsats i denna diskussion var att en alltför strikt definition av dessa syften motverkar det innehållsliga budskapet. Expertgruppen har därför lämnat utrymme för enskilda utvärderare att uttolka begrepp utifrån sitt område och utifrån empirin.

3. *Systematik och långsiktighet.* En analys av tidigare utvärderingar (i relation till sju verksamhetsområden som fram till 2013 var knutna till syftena) samlades i en matris som utgjorde ett underlag till en översikt över vilka områden som täckts in i utvärderingar.

Kombinationen av systematik och öppenhet, där centrala områden i folkbildning ständigt diskuterats och utvecklats, har hela tiden drivit arbetet framåt. Expertgruppen har kunnat stödja Folkbildningsrådets utvärderingsarbete på ett konstruktivt sätt och bidragit med en ansevärd mängd utvärderingsrapporter som har kommit till nytta i folkbildningen. Det beskrivna arbetssättet är dock ingen självklarhet, utan måste värnas i en tid då utvärderingar riskerar att minimeras till enkätsammanställningar.

Utvärdering och granskning – en tillväxtbransch

Bakgrunden till dagens situation är ökade krav på granskning både i Sverige och internationellt (Power, 1999). Det handlar om inrättandet av granskningsmyndigheter, framväxten av evidensrörelsen och krav på ett systematiskt kvalitetsarbete inom det formella utbildningssystemet. Utvärdering och granskning är visserligen inget nytt fenomen (Lindgren, 2014; Rombach & Sahlin-Andersson, 2002; Vedung, 2004, 2012). Inom pedagogisk verksamhet har granskning förekommit sedan 1800-talets folkskoleinspektörer (Franke-

Wikberg & Lundgren, 1982). På 1950-talet tillämpades den så kallade *ingenjörsmodellen* som utifrån en central planering skulle säkerställa en lösning på problem genom vetenskapligt korrekta utvärderingar (Vedung, 2004). En svaghet i denna modell var brist på demokrati och deltagande, vilket ställde krav på förändring.

Under 1980-talet togs initiativ till den avregleringsvåg som sedan dess präglat offentlig sektor. Det har inneburit en förflyttning från centralstyrning till decentralisering, i förlängningen en styrning mot brukaren som bedömare. I ett internationellt perspektiv har det svenska formella utbildningssystemet genomgått en snabb marknadsanpassning (Lundahl, Erixon Arreman, Holm & Lundström, 2013). Samtidigt har granskande och utvärderande aktiviteter fått ökad popularitet som centrala styrredskap (Carlbaum, Hult, Lindgren, Novak, Rönnberg & Segerholm, 2014). Beroende på hur utvärdering sker blir konsekvenserna positiva eller negativa för de berörda (Vedung, 2011). Att granska genom kvalitetsmätningar kan ge fördelar, men det finns också risker med detta arbete.

Kvalitetsmätning innebär att hämta data från administrativa datakällor eller från enkätundersökningar och redovisa detta i rapporter som en standard eller ranking. Fördelarna kan vara att få information som stöder styrning, säkerställer effektivitet i offentliga organisationer och ger underlag för verksamhetens utveckling. Fördelarna ska ställas mot de nackdelar som har identifierats. Lindgren (2014) pekar på att det är svårt att jämföra verksamheter, att verksamheter som presterar bra enbart på några få områden accepteras, och att organisationer förstelnas på grund av att innovationer och nytänkande inte lönar sig. Om granskningen upplevs som ett tvång kan resultatet bli att rektor och anställda särskiljer mellan redovisningen utåt och det vardagliga arbetet i organisationen (Ludvigssons, 2009). Det kan vara oklart om

granskarna har rätt kompetens eller om granskningen leder till ett lärande. Risken finns att tilliten, som en viktig grundsten i samhället, urholkas (Ivarsson Westerberg & Jacobsson, 2014).

Det går mycket pengar och personella resurser till utvärdering, vilket stjälar tid från andra aktiviteter. Anställda kan inte, eller tillåts inte längre »lita på sin professionella kunskap och erfarenhet« (Lindgren, 2014, s. 15). Effekten blir att definierade mått istället för professionella avgöranden styr praktiken, alternativt att den information som kommer fram i utvärderingar inte används som grund för beslutsfattande. Praktisk och erfarenhetsgrundad kunskap tillskrivs ett lägre värde, och organisatoriska system får ett arbetsorganisatoriskt tolkningsföreträde för vad som erkänns och inte (Victor Tillberg, 2014). Den administrativa logiken i verksamheten framhålls (Ivarsson Westerberg & Jacobsson, 2014) och yrkesprofessionalism ersätts av organisationsprofessionalism (Evetts, 2011). Som ett exempel kan nämnas att införandet av ett kundperspektiv i utbildning skapar en förväntning om att pedagogen ska leverera en tjänst, vilket går emot det professionella omdömet om vad situationen kräver. Kundbegreppet kan skapa illusionen av elever som (passiva) kunder i verksamheten, istället för som jämbördiga och ansvarstagande partners i lärandesituationen (Victor Tillberg, 2014). Om kvalitetsarbete bedrivs utifrån alltför generella modeller och system, kan dessa insatser bli irrelevanta och i värsta fall skadliga för utbildningen. Därför måste det ske en anpassning till den unika verksamhet som vill arbeta med kvalitetsfrågan.

Tre dimensioner för kvalitetsarbete i folkbildning

I en studie av kvalitetsarbete i vuxenutbildning presenteras en typologi vars tre dimensioner kan vara relevanta även för folkbildningsverksamhet (Bjursell, Chaib, Falkner & Ludvigsson, 2015). Syftet med kvalitetstypologin är att den ska vara vägledande vid valet av verktyg och arbetssätt hela vägen från tanken med verksamheten, visioner och mål, till praktisk handling och uppföljning av utfallet. Typologin bygger på skillnader mellan olika funktioner i utbildningsverksamhet, vilka kan sägas vara knutna till humanistiska, demokratiska och ekonomiska antaganden som historiskt sett har dominerat i olika tidsperioder (Gustavsson, 2009). För att betona olika funktioner i utbildning särskiljer kvalitetstypologin mellan dimensionerna demokratisk, pedagogisk och administrativ kvalitet:

- *Demokratisk kvalitet* rör hur väl vuxenutbildning uppfyller de samhällsmål som är satta för utbildningen, men även hur väl utbildningen förbereder de studerande för ett deltagande i ett demokratiskt samhälle. Några konkreta områden är vilka möjligheter till påverkan som finns, utbildningsinslag som har ett bredare bildningsperspektiv, frågor om arbete och kompetensförsörjning ur studerande och arbetsgivarperspektiv.
- *Pedagogisk kvalitet* rör själva utbildningen, både dess innehåll och en bredare syn på de studerandes personliga utveckling genom utbildning. Några konkreta områden är lärares utbildning och erfarenheter, variation av lärmiljöer, effektivt lärande, flexibilitet och stöd, betyg och prestationer.
- *Administrativ kvalitet* rör verksamhetens stödprocesser inklusive ekonomi. Här är det lättare att sätta kvantitativa

mått och göra uppföljningar då det handlar om budget, personalkostnader, ärendehantering, genomströmning, lokalyta och liknande.

En finess med denna indelning är att lyfta ut administrativ kvalitet som en egen dimension i förhållande till demokratisk och pedagogisk kvalitet. På så sätt går administrativ kvalitet att hantera som en separat del, och därmed tona ner dess betydelse i relation till de övriga två. Alla tre dimensioner är viktiga i en verksamhet, men de kräver olika insatser för att arbeta med kvalitetsfrågan.

Inom demokratisk och pedagogisk kvalitet måste det få finnas en bredd och abstraktion i gemensamma mål och överenskommelser, och då blir det svårare med enkla mätningar. Det kan handla om utbildningens roll i kultur och integration i ett mångkulturellt och digitalt samhälle. Den relationella dimensionen är central för att skapa trygghet, beredskap och vilja att lära, och bemötandet blir då något mer än vad som ryms i en enkät. Utrymme ska finnas för individualisering och flexibilitet för att möta den vuxna studenten i sin unika situation.

Det pågår redan kvalitetsarbete inom folkbildningen: lärarnas fortbildning, rektorers utveckling av verksamheten, och centrala funktioners uppföljning och utvärdering kan nämnas som exempel. En vanlig indelning i kvalitetshöjande åtgärder är för kontroll eller förändring (Franke-Wikberg & Lundgren, 1982). Införandet av en extern utvärderingsmyndighet betyder en förskjutning från förändring till kontroll. Här är det viktigt att fundera över om kvalitet antas vara något som går att iaktta och mäta, eller om kvalitet är något som grundas på mänskliga värderingar, där innebär inte är konstanta utan varierar beroende på sociala och kulturella sammanhang (Vernersson, 2009). Det vanliga är att kvalitet definieras som en överenskommelse, vilket innebär

att begreppet beskriver men också värderar och skapar förståelse för vad kvalitet handlar om (Bergh, 2010). Eftersom kvalitetssystem och mätningar ofta landar i konkreta mått, är det viktigt att komma ihåg att det handlar om föränderliga innebörder. Hur vi använder begreppet kvalitet påverkar vad vi ägnar tid åt att förbättra och vad som värderas i en verksamhet.

Folkbildningen står inför ett enkelt val – att bara nöja sig med det bästa. Vad som är det bästa kommer däremot att skilja sig åt mellan folkbildningens medlemmar. För att hantera olika dimensioner och intressen kan ett samverkande perspektiv, ett dialogiskt förhållningssätt och systematik och långsiktighet vara bra utgångspunkter.

Referenser

- Bergh, Andreas (2010). *Vad gör kvalitet med utbildning? Om kvalitetsbegreppets skilda innebörder och dess konsekvenser för utbildning*. Örebro Studies in Education 29: Örebro Universitet.
- Bjursell, C., Chaib, C., Falkner, C. & Ludvigsson, A. (2015). *Kvalitetsarbete i vuxenutbildning. Encell rapport 1:2015*. Visby: Nomen förlag.
- Carlbaum, S., Hult, A., Lindgren, J., Novak, J., Rönnerberg, L. & Segerholm, C. (2014). Skolinspektion som styrning. *Utbildning & Demokrati – tidskrift för didaktik och utbildningspolitik*, 23(1), 5–20.
- Evetts, J. (2011). A new professionalism? Challenges and opportunities. *Current Sociology*, 59(4), 406–422.
- Franke-Wikberg, S. & Lundgren, U. P. (1982). *Att värdera utbildning. Del 1. En introduktion till pedagogisk utvärdering*. Stockholm: Wahlström & Widstrand.
- Gustavsson, B. (2009). *Utbildningens förändrade villkor. Nya perspektiv på kunskap, bildning och demokrati*. Stockholm: Liber.
- Ivarsson Westerberg, A. & Jacobsson, B. (2014). *Staten och granskningssamhället*. Huddinge: Södertörns högskola.

- Lindgren, L. (2014) *Nya utvärderingsmonstret. Om kvalitetsmätning i den offentliga sektorn*. Lund: Studentlitteratur.
- Ludvigsson, A. (2009). *Samproducerat ledarskap: Hur rektorer och lärare formar ledarskap i skolans vardagsarbete*. Jönköping: Doktorsavhandling, Högskolan för lärande och kommunikation.
- Lundahl, L., Erixon Arreman, I., Holm, A-S., & Lundström, U. (2013). Educational marketization the Swedish way. *Education Inquiry*, 4(3), 497-517.
- Power, M. (1999). *The audit society: rituals of verification*. Oxford: Oxford University Press.
- Rombach, B. & Sahlin-Andersson, K. (2002). *Från sanningssökande till styrmedel. Moderna utvärderingar i offentlig sektor*. Stockholm: Nerenius & Santérus.
- Vedung, E. (2004). *Utvärderingsböljans former och drivkrafter*. STAKES, FinSoc Working papers 1/2004.
- Vedung, E. (1995/2012). *Informativa styrmedel*. Uppsala: Uppsala Universitet, Statsvetenskapliga institutionen.
- Vedung, E. (2011). *Spridning, användning och implementering av utvärdering*. I B. Blom, S. Morén & L. Nygren (red.) *Utvärdering i socialt arbete*. Stockholm: Natur & Kultur.
- Verneresson, F. (2009). *Den svårfångade kvaliteten*. Publicerat på *Lärarnas Nyheter* (www.laranyheter.se). Hämtad den 3 februari 2015.
- Victor Tillberg, L. (2014). *Kvalitetsjakten. Om professionalitet i välfärden*. Stockholm: Premiss förlag.

Cecilia Bjursell är docent i företagsekonomi vid Högskolan för lärande och kommunikation i Jönköping. Hon är också centrumledare för Encell, Nationellt centrum för livslångt lärande.

Nyttan med folklig bildning

AGNETA GUSTAFSON

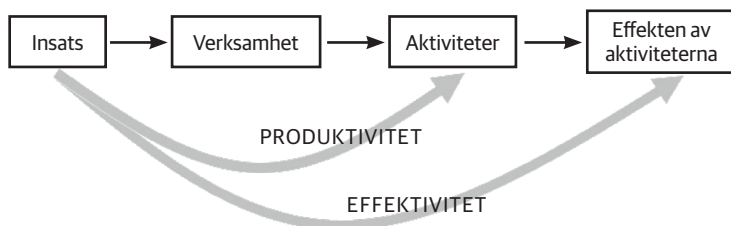
Forskningen som presenteras här ingår i ett flerårigt forskningsprojekt med namnet »Folkbildningens samhällsnytta«. Projektet finns i sin helhet i antologin *Nyttan med folklig bildning* (Nordic Academic Press, Lund). En utgångspunkt har varit att både bildning och nytta har förändrats till sina innebörder: bildning är i dag något annat och mer än renodlad nyhumanistisk personlighetsbildning, nyttan något annat och mer än ekonomisk gränsnytta. Ekonomer som studerar sambandet mellan ekonomisk och social utveckling vidgar nyttan till att omfatta demokrati och mänskliga rättigheter, där utveckling av mänskliga förmågor ingår. I forskningsprojektet har vi utgått från denna vidgade förståelse av bildning och nytta. Problemet som ligger till grund för vår forskning är vilken slags nytta som genereras av och i folkbildande verksamhet. I den delstudie som presenteras här studeras nyttan med ett antal studiecirkelar.

De studiecirkelar som ingår i studien har hämtats från sju olika studieförbund med olika profilområden i Örebro län vår- och höstterminen 2009: ABF, Bilda, Medborgarskolan, NBV, Sensus, Studieförbundet och Vuxenskolan. Studiecirkelarna har behandlat en mängd olika ämnesområden som språk, historie- och samhällskunskap, matlagning, data, litteratur, musik samt hantverk som oljemålning, stickning, vävning, träsvarvning och att jobba med lera. Folkbildnings-

rådet har i några studier urskilt tre typer av studiecirklar: kamratscirklar, föreningscirklar och annonscirklar. I vårt urval finns en blandning av de tre typerna.

Effektivitet och produktivitet i en studiecirkel

Två begrepp har använts i denna studie: *produktivitet* och *effektivitet*. Figuren nedan illustrerar skillnaden mellan begreppen så som vi har använt dem:

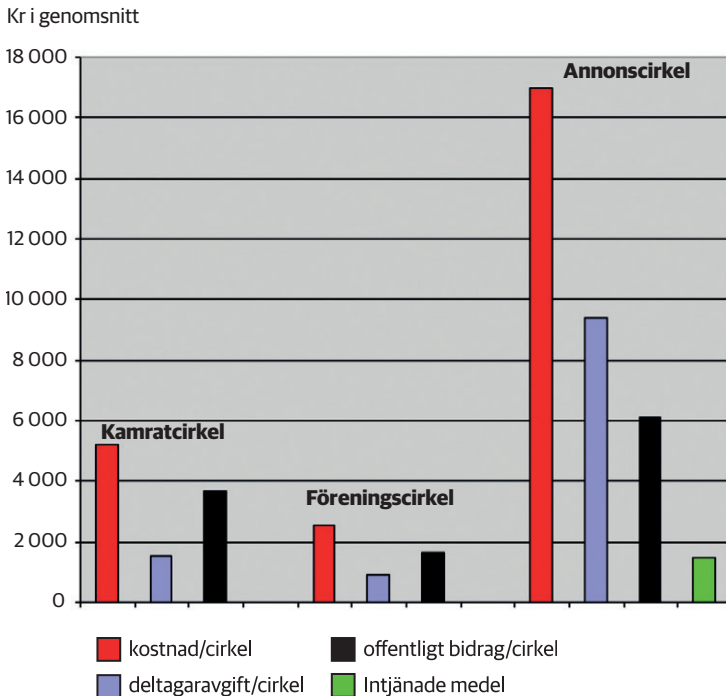
Figur 1: Skillnaden mellan effektivitet och produktivitet, omarbetning av modell i Nyckeln till framgång, s. 8.

Produktivitet i cirkelverksamheten

Ett produktivetsmått visar hur väl en organisation använder sina resurser. Produktivitet handlar om förmågan att ge största möjliga service med minsta möjliga resurser; det handlar om mängden aktiviteter som genomförs i verksamheten. Beräkningen är relativt fri från värderingar, och oberoende av vilka kriterier som används för att värdera det som kommer ut av verksamheten. Kvoten som då räknas fram visar hur mycket en specifik tjänst kostar i en organisation (Anthony, 1983; Drtina, 1984; Cherny et al, 1992). Produktiviteten inom cirkelverksamhet ur ett samhällsperspektiv handlar då om relationen mellan offentliga bidrag och antalet cirkeltimmar som genomförts.

Resurser som cirklarna tagit i anspråk

Finansieringen av en studiecirkel kan se väldigt olika ut. Nedanstående diagram visar hur stor del av de totala kostnaderna för en kamratcirkel, föreningscirkel respektive annonscirkel som täcks av deltagaravgifterna i genomsnitt i de 43 cirklarna. Resten täcks av offentliga bidrag och i några fall av intjänade medel.

Figur 2: Kostnad och intäkt för studiecirkel.

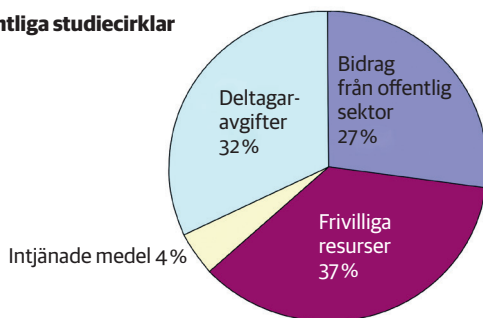
Förutom ekonomiska bidrag från offentlig sektor och deltagaravgifter får studieförbunden frivilliga resurser, exempelvis när enskilda personer gör arbetsinsatser utan att få ekonomisk ersättning. Ett annat exempel är föreningar som ställer lokaler till förfogande för en studiecirkel utan ersätt-

ning. Ett syfte i denna delstudie har varit att analysera de frivilliga resursernas genomslagskraft ur ett samhällsperspektiv sett till samhällskostnaden för studiecirkelverksamhet.

Intressanta frågor angående produktiviteten blir då hur stor omfattningen av de frivilliga resurserna är, och hur stor kostnaden blir för offentlig sektor per cirkeltimme och deltagare. En intressant följdfråga är om och hur kostnaden skiljer sig från motsvarande kostnader i liknande verksamheter i annan regi. Omfattningen av det frivilliga arbetet har samlats in i antal timmar genom en enkät till deltagarna och genom intervjuer med cirkelledare och studieförbundens representanter. Timmarna har värderats enligt EU:s schablon för värdering av frivilligtimmar, som uppgår till 175 kr per timme. Värdet av fria lokaler har beräknats utifrån ett genomsnitt av lokalkostnader per cirkeltimme i de 43 cirkelarna, i de fall studieförbundet har fått stå för kostnaden. Den genomsnittliga lokalkostnaden uppgick till 75 kr per cirkeltimme. Värdet av de totala frivilliga resurser som kommit samtliga 43 cirklar till del, uppgick då till 236 082 kronor.

När vi lägger samman finansiella och frivilliga resurser får vi en total bild av de resurser cirkelarna har tagit i anspråk. Det visade sig att offentlig sektor, marknaden och civilsamhället bidragit med ungefär en tredjedel var.

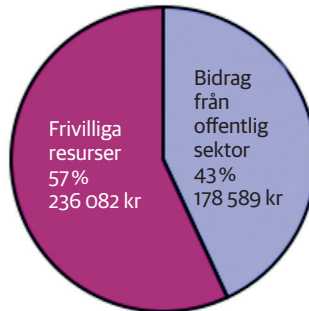
Samtliga studiecirklar

Figur 3: De sammantagna totala insatta resurserna i samtliga cirklar.

Ur ett samhällsperspektiv är relationen mellan offentliga bidrag och frivilliga resurser av stort intresse, då ett av de ideella organisationernas särdrag är att det tillkommer frivilliga resurser till de verksamheter som bedrivs.

Vi ser att det ekonomiska värdet av frivilliga resurser välkommer upp i nivå med det ekonomiska kapital som offentlig sektor bidrar med. Detta illustreras i cirkeldiagrammet nedan.

Figur 4: Relationen mellan det ekonomiska värdet av de frivilliga resurserna och de offentliga bidragen i samtliga 43 cirklar.

En jämförelse med samhällskostnaden för likartad verksamhet

Det genomsnittliga bidraget från offentlig sektor per cirkeltimme och cirkeldeltagare blir 16,50 kr när den genomsnittliga kostnaden för en cirkeltimme (142 kronor) delades med genomsnittet av antal deltagare (8,6 deltagare). I en jämförelse med en likartad verksamhet i kommunal regi, blir de frivilliga resursernas genomsnitskraft påtaglig för samhällets kostnader. Kostnaden för social dagvård i kommunens regi i Örebro uppgick exempelvis under samma år till 164 kr per timme och deltagare, vilket är tio gånger mer än det genomsnittliga bidraget till de cirklar som ingår i denna studie. Vi kan konstatera att kostnaden per aktivitet blir jämförelsevis mycket låg i studiecirkelverksamhet, och därmed produktiviteten mycket hög ur ett samhällsekonomiskt perspektiv, i jämförelse med kommunal verksamhet.

Värdet av frivilliga resurser inom cirkelverksamheten totalt

När värdet av de frivilliga resurserna 236 082 kronor, fördelas mellan det totala antalet cirkeltimmar i de 43 cirklarna, uppgår det genomsnittliga värdet av frivilliga resurser per cirkeltimme till 187 kronor. Om detta skulle vara representativt för samtliga 10 329 700 studiecirkeltimmar som genomfördes i Sverige år 2009, blir värdet av alla frivilliga resurser i studiecirkelverksamheten det året totalt 1 932 miljoner kronor.

Effektivitet – effekten av aktiviteterna

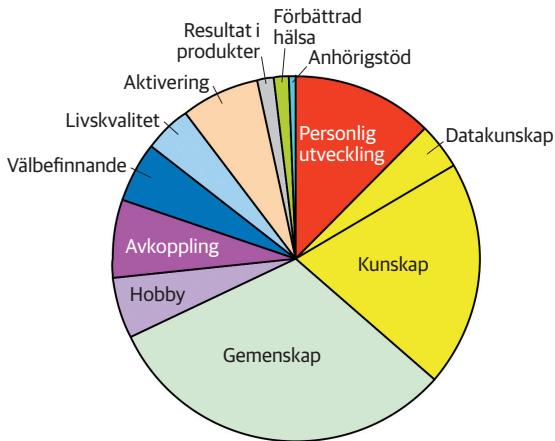
Begreppet effektivitet handlar i denna studie om det som kommer ut av en verksamhet. Det är betydligt svårare att mäta effektiviteten än produktiviteten. Frågan gäller här vilken nytta som kommer ut av studiecirkelns verksamhet, individuell nytta och samhällsnytta. För att mäta det krävs andra verktyg än de som används i kommersiell verksamhet, där det enbart handlar om ekonomiskt kapital.

I forskningsprojektet »Nyttan med folklig bildning« har vi vidgat nyttobegreppet så att både individuell nytta och samhällsnytta innehåller social nytta, hälsnytta, kulturell nytta och teknologisk nytta – nyttor som kan förväntas tillföra samhället ett mervärde. *Ett ytterligare syfte i denna delstudie har varit att analysera deltagarnas individuella nytta av studiecirkelns verksamhet, en nytta som i sin tur kan förväntas leda till en nytta för samhället i stort.*

Individuell nytta

För att få en uppfattning om vad som kommer ut av aktiviteterna i studiecirkelverksamhet är första frågan vilken nytta deltagarna får ut av verksamheten. De har i en enkät fått svara på frågan: Vilken betydelse har deltagandet i cirkeln haft för dig? Andelen deltagare som svarade var 78,7 procent. Genom en textanalys av svaren har innehållet delats in i olika

nyttokategorier som presenteras i cirkeldiagrammet nedan. Kategoriernas andel av cirkeln visar hur ofta de har nämnts i relation till varandra.

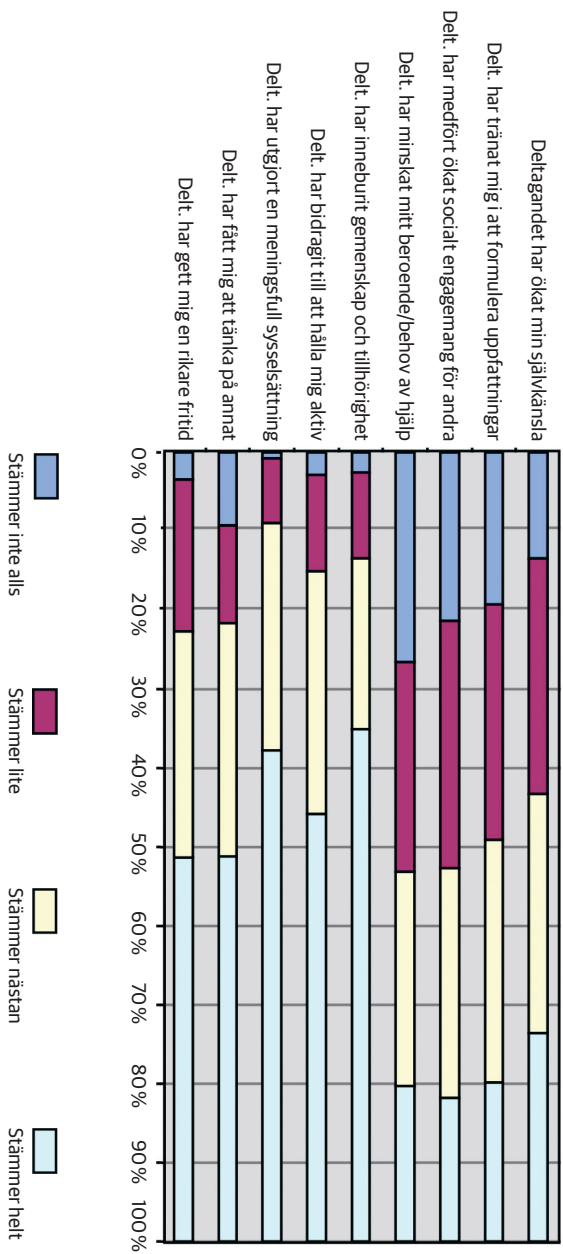

Figur 5: Cirkeldeltagandets betydelse för deltagarna i de 43 cirkelrunda.

Den första frågan har kompletterats med ytterligare nio frågor med svarsalternativ, där deltagarna kan instämma i olika påståenden om graden av betydelse av deltagandet (se nästa sida). Svarsalternativen utgår ifrån de nyttor som beskrivs i studien »Cirkelsamhället« (Andersson et al, SOU 1996:47). Av de som besvarade enkäten har 75–83 procent svarat på dessa frågor.

Vi kan utifrån denna del av studien konstatera att deltagarna själva menar att de får ut en mängd olika nyttor vilket bekräftar tidigare studier (Andersson et al, SOU 1996:47; Andersson et al, 2009; Byström, 2004).

Begreppet socialt kapital beskrivs på ett mångtydigt sätt av olika forskare och kan conceptualiseras på olika sätt. Ett gemensamt drag är ändå att socialt kapital betraktas som en form av ömsesidighet som uppstår eller finns där människor umgås. Att delta i en studiecirkel innebär socialt umgänge, vilket betyder att den svenska folkbildningstraditionen har

stor potential att generera socialt kapital. Kapitalformen karaktäriseras enligt många forskare av (sociala) relationer mellan människor och utgör en tillgång för de som har kapitalet (Rothstein, 2003). Socialt kapital betraktas som en resurs jämförbar med andra typer av resurser som human-kapital, fysiskt kapital och naturresurser (Arensmeyer, 2011).

Relationen mellan socialt kapital och hälsa har lyfts fram av Lomas (1998). Cirkeldeltagarna i de 43 cirklarna lyfter fram värden som gemenskap, aktivering, välbefinnande, avkoppling, upplevd livskvalitet och personlig utveckling. I den konstruerade frågan instämmer 49 procent helt och 29 procent nästan med påståendet »deltagandet har gett en rikare fritid«. I påståendet »deltagandet har bidragit till att hålla mig aktiv« instämmer 54 procent helt och 31 procent nästan. Även tidigare studier har visat på cirkelverksamhetens betydelse för det individuella välbefinnandet (Andersson et al, 2009; Byström, 2005; Lomas, 1998). Vi kan från tidigare forskning se att engagemang ger ett meningsfullt liv, vilket har identifierats som en signifikant faktor för hälsa och välmående. I påståendet »deltagandet i en studiecirkel har utgjort en meningsfull sysselsättning« instämmer 62 procent helt och 29 procent nästan. Forskning har även visat att frivilligt arbete har en hälsosam effekt på de personer som utför det (Theurer och Wister, 2010; von Essen, 2008; Moore et al, 2000; Chambré, 1991).

Samhällsnytta

Frågan som väcks i denna delstudie är om samhället i stort får någon nytta av studieförbundens cirkelverksamheter – får samhället något mervärde i utbyte mot de offentliga bidrag som lämnas? Genererar deltagarnas individuella nytta i sin tur samhällsnyttan som gynnar samhällsekonomin?

Deltagandet i en cirkel och även det frivilliga arbetet har ett mervärde ur ett samhällsperspektiv, då det är hälsofräm-

jande både för de som deltar och för de som bidrar med sin tid och kompetens. Hirschfelder och Raily (2007) går så långt som att säga att ur ett hälsofrämjande perspektiv skulle det vara ett stort steg framåt att etablera frivilligt arbete bland äldre vuxna som en allmän hälsofråga. Social- och hälsovården kostar samhället stora ekonomiska kapital. Välmående medborgare innebär lägre samhällskostnader för vård och omsorg.

Socialt kapital och den tillit som ryms i det, gynnar enligt tidigare forskning inte bara individen utan också samhället. En organisation eller ett samhälle där det finns tillit blir mer effektivt. Aktiva och tillitsfulla medborgare gynnar såväl ekonomi som demokrati (Ostrom, 1999). Där tillit mellan människor finns kan man enligt henne snabbare komma överens, sluta avtal och bygga upp strukturer som tillvaratar gemensamma intressen.

Slutsats

Studiecirkelverksamhet ur ett samhällsekonomiskt perspektiv är mycket produktiv – mycket verksamhet för lite pengar. Studiecirkeln ger deltagarna en individuell nytta, vilket bekräftar tidigare studier. Vi kan konstatera att cirkelverksamheten har positiva effekter på individen och därmed även på samhällsekonomin, men att försöka mäta denna samhällsnytta i direkta kronor eller siffror låter sig inte göras.

Referenser

- Nyckeln till framgång* (1994); Svenska Kommunförbundet, Kommentus förlag, Älvsjö
- Andersson, Eva; Lindgren, Lena; Larsson, Monika, (2009); *Studiedeltagare 2008. En studie om deltagare i studieförbundens studiecirklar*. Folkbildningsrådet.
- Andersson, Eva; Laginder, Ann-Marie; Larsson, Staffan; Sundgren Gunnar (1996); *Cirkelsamhället. Studiecirklares betydelse för individ och lokalsamhälle* (SOU 1996:47)
- Anthony, Robert N. (1983); *Tell it like it was: A conceptual framework for financial accounting*. Homewood, IL: Richard D Irwin, Inc.
- Arensmeyer (2011); *Studiecirklar och socialt kapital, i Nyttan med folklig bildning*, Nordic Academic Press, Lund
- Byström J., (2005); *Studiecirkeldeltagare 2004: Två rapporter om deltagare i studieförbundens cirkelverksamhet*. Stockholm: Folkbildningsrådet.
- Chambré, Susan M (1991); *The Volunteer Response to the AIDS Epidemic in New York City: Implications for research on voluntarism*. The Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly, vol.20, nr. 3.
- Cherny J., Gordon A.R. & Herson R.J.L.(1992); *Accounting – a social institution: A unified theory for the measurement of the profit and nonprofit sectors*, New York: Quorum Books.
- Drtna, Ralph E. (1984); *Measurement preconditions for assessing nonprofit performance: An exploratory study*. The Government Accountants Journal. Vol. 33, Iss. 2:13–20.
- von Essen, Johan (2008); *Om det ideella arbetets betydelse – en studie om människors livsåskådningar*. Uppsala, University Library
- Hirschfelder, A.S. & Reilly, S.L. (2007); *RX: Volunteer: a prescription for healthy aging*. In post, S.G.(Ed.), *Altruism and Health*, 116–40, New York: Oxford University Press.
- Lindgren, Lena (2001); *The Non-profit Sector Meets the Performance-management Movement*, London: SAGE Publications, Vol 7(3):285–303.

- Lomas J. (1998); *Social Capital and Health: Implications for public health and epidemiology*, Soc.Sci.Med, vol. 47 No 9: 1181-1188, Elsevier Science Ltd. Great Britain
- Moore Sharon L, Metcalf Barbara & Schow Elaine (2000); *Aging and meaning in life*, Geriatric 2000:21 No 1, Nursing Mosby Inc., Canada
- Ostrom, Ellinor (1999); »*Social capital: a fad or a fundamental concept?*« I Dasgupta, Partha & Serageldin, Ismail (eds), *Social Capital: A Multifaceted Perspective*, Washington DC: The World Bank
- Rothstein Bo (2003), *Sociala fällor och tillitens problem*. Stockholm: SNS Förlag
- Theurer K. & Wister A. (2010); *Altruistic behaviour and social capital as predictors of well-being among older Canadians*, *Aging & Society* 30, 2010, 157-181, Cambridge University Press

Agneta Gustafson, ekon.dr, verksam vid Örebro universitet inom forskningsprogrammet Folkbildningens samhällsnytta 2007-2010.

Folkbildningen och det civila samhälle

LARS TRÄGÅRDH

Är folkbildningen en del av det svenska civilsamhället? Frågan kan tyckas retorisk: i någon mening är svaret på frågan självklart »ja«. Men samtidigt pågår en diskussion som handlar om just denna fråga. Folkbildningens status som civilsamhällesorganisation har ifrågasatts av dem som menar att studieförbunden alltmer kommit att likna de kommersiella företag som de konkurrerar med. Samtidigt – och delvis motsägelsefullt – menar andra att studieförbunden som utförare och uppdragstagare har utvecklat alltför nära relationer till staten. Dessa klagomål är tecken på att studieförbunden har kommit i kläm mellan en alltmer styrande stat och en växande konkurrerande kommersiell sektor. I det ena perspektivet har studieförbunden blivit allt mindre av en oberoende kraft och alltmer en hårt reglerad statlig underleverantör. I det andra perspektivet antyder en del forskare att studieförbunden hänger sig åt en särkoppling mellan den traditionella identiteten som folkrörelse och den faktiska verksamheten i vilken de imiterar de kommersiella företagen. Det vill säga, i bästa fall anklagas studieförbunden för att ha en förvirrad identitet, i värsta fall för falskspel och hyckleri.

Inom till exempel Folkuniversitet är man medveten om dessa utmaningar och betonar att man sedan länge balanserat mellan å ena sidan försök till att anpassa sig och ta tillfällena i akt, å den andra, att vara trogen sina egna ideal. Den

historik som Berit Askling skrev för Folkuniversitetets räkning för ett tiotal år sedan hade den talande titeln *I takt med tiden*. Tanken var nog att antyda att FU hade haft en förmåga att förändras och utvecklas och undvika att fastna i stelnade former. På många sätt är detta säkert en korrekt beskrivning, men frågan vem som kör och styr måste ändå ställas. I vilken mån har denna flexibilitet och förändringsvillighet handlat om opportunist, i vilken mån har den handlat om en stadig, om än kreativ, kurs med särart och identitet ständigt i sikte?

Folkbildningens tidigare historia sammanfaller i tiden med det svenska civilsamhällets förvandling från en statskritisk och oppositionell kraft till en konstruktiv, stundtals välanpassad, junior samarbetspartner till staten. Man kan se en rörelse från att betona studieförbundens ekonomiska oberoende, till en skamlös jakt efter offentliga pengar.

Även sett till det grundläggande syftet kan man tidigt se hur sociala och politiska ideal ställs mot – eller bredvid – individcentrerade målsättningar. Två mål eller ideal kom att samexistera i en spänningsfylld, men ofta produktiv relation: å ena sidan vilja att tillfredsställa individens behov av bildning, å den andra målet att serva de samhällsförändrande folkrörelserna. Så kan man i Iwan Bolins redogörelse för Folkuniversitetsföreningens första år (1917–1923) läsa att föreningens uppgift var att hjälpa »begåvad, självstuderad ungdom, som måst försaka undervisning i högre allmänt läroverk, till vetenskapligt fortsatt utbildning«. Men det handlade inte bara om individer utan även om »vårt folks ideella kultursträvande« och då i synnerhet »den sociala rörelsen« som avsåg »de religiösa livsrörelserna, nykterhetsrörelsen, idrottsrörelsen och hembygdstudierna«.

Det visade sig snart att ekonomiskt oberoende var svårt att upprätthålla. Efter andra världskrigets slut kom folk-

bildningen alltmer att genomsyras av den korporatistiska logiken, inte minst som en konsekvens av 1944 års folkbildningsutredning som resulterade i 1947 års folkbildningsförfattning. När Folkuniversitetet 1947 blev Studieförbundet Folkuniversitetet hade det (som Olle Alexandersson och Jan-Sture Karlsson lakoniskt noterar i skriften *Det svenska Folkuniversitetet* från 1982) därför »direkt samband med det nya system för statliga bidrag till studieverksamheten som infördes vid denna tid«.

Det nya statsbidraget i kombination med bidrag från kommuner och landsting gav studieförbunden nya möjligheter till expansion, en utveckling som fortsatte under 1950-talet. Under ganska fria former, utan speciellt hård styrning från stat, kommun och landsting, kunde studieförbunden erbjuda kurser som tillfredsställde allmänhetens »glupande aptit på utbildning«, som Berit Askling uttrycker det. Under denna epok började också de stränga, folkrörelseanknutna bildningsidealerna att tona av. Studieförbunden kunde istället fokusera på att tillfredsställa den efterfrågan som faktiskt fanns bland medborgarna i samhället. Detta innebar att man satsade på en blandning av kurser som med Asklings ord kunde »förbättra möjligheterna på arbetsmarknaden«, men även mer anspråkslöst »berika fritiden«.

Genom att bejaka allmänhetens begär efter inte bara bildning utan också utbildning (kurser som förbättrar den enskilda individens ställning på arbetsmarknaden) började studieförbunden att hamna i otakt med de ickeinstrumentella folkbildnings- och demokratiskeidealerna. Studieförbunden började hamna i »dåligt sällskap« på en marknad där de konkurrerade med kommersiella korrespondensinstitut.

Ett annat mönster som tidigt etablerade sig, och som delvis är typiskt för det svenska civilsamhällets relation till staten, var att entreprenörer i civilsamhället identifierar otillfredsställda behov och utvecklar verksamheter som

fyller ett vacuum. Efter en tid uppmärksammar staten denna verksamhet och tar över den, ibland mot civilsamhällets vilja, men ofta i samarbete med de entreprenörer som agerat som innovativa spjutspetsar. Motivet är då att enbart den offentliga sektorn kan se till att den nya verksamheten sprids i hela landet och görs universellt tillgänglig till alla medborgare, på lika villkor och till samma kvalitet. Så skedde både med kvällsgymnasierna som stegvis blev kommunala anläggningar under 1960-talet, och med svenska för invandrare (SFI). SFI blev en paradgren för Folkuniversitetet med början under 1960-talet och fram till dess att SFI huvudsakligen lades under kommunalt huvudmannaskap efter 1986.

Studieförbunden kom att röra sig i takt med såväl statlig styrning som marknadsbaserade möjligheter: Behovet av svenskundervisning ökade i och med den kraftiga arbetskraftsinvandringen, samtidigt som staten pekade med hela handen genom att avsätta medel för avgiftsfri undervisning när studieförbunden ansvarade för undervisningen. Vad exemplen med kvällsgymnasierna och SFI visar är att studieförbunden är verksamma på en marknad där de kontinuerligt kastas in och ut ur verksamheter beroende dels på den egna förmågan att se och ta nya möjligheter, dels på den statliga politiken som både kan ge och ta, och i ett slag kan skapa förutsättningar för en stor verksamhet, och i ett annat sopa bort dessa förutsättningar. Folkbildningen måste både kunna agera som en innovativ entreprenör gentemot kunder på en marknad, och kunna navigera politiskt i relation till stat och kommun.

Om 1950- och 60-talen var en tid av relativ frihet för folkbildningen att utveckla egen verksamhet och agera utan alltför hård statlig styrning, kom årtiondena efter att vara kännetecknade av mer styrning på både gott och ont. År 1975 sjuöptes en ny folkbildningsutredning, som ett par år senare ledde till vad många inom folkbildningen uppfattade som

försämringar med fördyring av cirklar och ökade kursavgifter som följd. Under 1990-talet följde nya åtstramningar från stat och kommun, både vad gällde omfånget av det ekonomiska stödet som styrningen av verksamheten. Med den nya folkbildningsreformen som riksdagen fattade beslut om 1991, skapades Folkbildningsrådet med uppgift att fördela statsbidraget mellan studieförbunden och folkhögskolorna. I riksdagsbeslutet angavs också att vissa utsatta och missgynnade grupper skulle prioriteras. Tillsammans med andra statliga initiativ, som Kunskapslyftet och den kommunala vuxenutbildningen, och senare införandet av skolpeng, valfrihet och rätten att etablera friskolor, innebar detta att nya möjligheter öppnades för studieförbunden. Samtidigt kom nya krav på redovisning, granskning och kvalitetssäkring som minskade manöverutrymmet att bestämma verksamhetens innehåll.

Nu ökade också konkurrensen från vinstdrivande företag som gav sig in på utbildnings- och skolmarknaden. Trots att ett mål med friskolereformen var att skapa utrymme för icke-vinstdrivande organisationer som studieförbunden att expandera, har de stora vinnarna visat sig vara vinstdrivande koncerner. Dessutom har trycket ökat på studieförbunden att anpassa sig till och imitera de vinstdrivande företagen för att kunna konkurrera på den nya marknaden. Enligt forskare som Pelle Åberg har detta inneburit att studieförbunden har ägnat sig åt vad som kallas »särkoppling«: Å ena sidan har man hållit fast vid en identitet som folkrörelseorganisation, å andra sidan i sin faktiska verksamhet agerat som ett företag. Studieförbunden har blivit aktiebolag förklädda till folkrörelser.

Studieförbunden måste alltså navigera i en värld där man samtidigt måste agera politiskt i relation till en ofta klåfingrig stat och konkurrera på en marknad med ett växande antal vinstdrivande aktörer. Studieförbunden har varit

ganska framgångsrika om man bara ser till den ekonomiska utvecklingen. Men förmågan att agera »i takt med tiden« har också tårt på deras särart och skapat osäkerhet kring vad man är. Är man en folkrörelse eller kanske en idéburen organisation? Är man en utförare av uppdrag och projekt som staten beställer och betalar för? Är man ett företag som säljer allehanda varor och tjänster på en marknad i konkurrens med andra företag?

Så är folkbildningen och studieförbunden en del av civilsamhället – eller inte?

Innebörden av begreppet civilsamhälle är omstritt. Den vanligaste är att man avser verksamheter som är ideellt drivna, präglade av altruism, engagemang och frivillighet i motsats till (a) marknadssektorn, som kännetecknas av en moralisk logik där vinstintresset ligger i fokus, (b) den offentliga sektorn som bygger på det neutrala allmänintresset med opartiskhet och lagbundenhet som kodord. Med sådana definitioner som utgångspunkt blir det uppenbart varför studieförbunden återkommande misstänkliggörs. I sin faktiska verksamhet ligger de ofta nära såväl den *offentliga sektorn* – när man tar på sig statliga uppdrag enligt politiska mål – och *marknaden* – när man säljer tjänster i konkurrens med andra aktörer (varav en del är vinstdrivande företag) till en allmänhet som i detta fall agerar mer som kunder än medlemmar, medborgare, volontärer eller engagerade frivilliga.

Det finns dock konkurrerande föreställningar om hur civilsamhället kan förstås teoretiskt och historiskt. Den tanke som i dag dominerar i Sverige är i grund och botten en ganska sentida (1990-talet) import från den anglosaxiska världen, där civilsamhället förstås inom ramen för en tresfärsmodell i relation till stat och marknad. Civilsamhället ställs mot både den byråkratiska, kyliga staten och den kallhamrade marknaden. Civilsamhället är den plats

där människor kan undfly dessa dominerande logiker och istället hänge sig åt högre ideal och drifter: godhet, frivillighet, altruism, välgörenhet, osjälviskt engagemang för andra människor och goda saker.

Men mot denna romantiska och idealiserade syn på civilsamhället som alla goda ting, står en mer nykter teori som först lanserades av den tyske filosofen Hegel under 1800-talet, alltså under den tid då den gamla feodala ordningen bröt samman och det moderna, demokratiska marknadssamhället började växa fram. Förr var civilsamhället den arena där människor som individer och i olika föreningar, sällskap och företag försökte maximera frihet och välbefinnande, tillfredsställa behov och stilla drifter och begär. Likt Adam Smith såg Hegel marknaden som en nyckelarena där det individuella egenintresset på aggregerad samhällsnivå, ledde till ett högre välbefinnande för nationen i sin helhet.

Men civilsamhället tenderade också till kaos och ojämlikhet då det var baserat just på egenintressets logik. För att samhället inte skulle braka samman i ojämlikhet och ett allas krig mot alla, var det nödvändigt att ha en kraftig motvikt. Detta var enligt Hegel *staten* som representerade det universella intresset på samma sätt som *civilsamhället* var egen- och särintressenas arena. Staten skapade uniforma och rättvisa spelregler, staten hanterade de sociala problemen – som fattigdom och ojämlikhet – som civilsamhället med nödvändighet skapade som en slags biprodukt till marknadskrafternas stökiga skapande av välbefinnande och frihet. Staten organiserade kollektiva nyttigheter och gjorde investeringar i infrastruktur, från skolor till järnvägar, och ytterst i hela den institutionella strukturen, baserad på lag och rättsstat, utan vilken varken frihet eller ordning skulle kunna överleva.

I Hegels tappning försvinner motsättningen mellan civilsamhälle och marknad; marknaden är en del av civilsamhället. Dessutom avromantiseras civilsamhället och framstår

istället i sin helhet, *warts and all*, i den brokiga blandning av egotism, särintressen, solidaritet och idealism som till exempel Torkel Jansson beskriver i sin banbrytande bok om 1800-talets associationer i Sverige. Hegels beskrivning och teori fångar på många sätt mycket bättre det svenska samhällskontraktets moraliska och politiska logik, med dess produktiva spänning mellan stark stat och vitalt civilsamhälle. Sedan Oxenstiernas tid står staten för spelregler och allmänintresse inom ramen för en lång och stabil frihetlig tradition med fria bönder, lokalt självbestämmande och grundlagskyddade fri- och rättigheter. Dessa friheter har gett stort spelutrymme för vad vi nu kallar det civila samhället, men där också förtroendet för staten, lagen och de gemensamma institutionerna har varit starkt.

I detta synsätt på civilsamhället passar såväl de klassiska folkrörelserna som företag väl in i bilden, liksom intresseorganisationer, självhjälpsföreningar, fackföreningar och individorienterad folkbildning. För studieförbunden öppnar ett sådant synsätt på civilsamhället upp en helt annan horisont när frågan om deras ställning i civilsamhället ska besvaras. Närheten till marknaden upphör att vara ett problem. Inte heller orienteringen mot kompetenshöjning och arbetsmarknadsnära kunskaper framstår som ett frågetecken, eller fokus på individen snarare än grupper. Slutsatsen är att studieförbunden har allt att tjäna på att ansluta sig till en mer hegelsk tolkning av vad civilsamhället är, snarare än att acceptera den romantiska, anglosaxiska versionen som förpassar den moderna folkbildningen till civilsamhällets mindre fina källarlokal.

Lars Trägårdh, professor vid Ersta Sköndal högskola. Historiker, tidigare professor vid Barnard College, New York

»Fall julesnö och susa djupa mo« – Sverigedemokraterna, nationen och folkbildningen

ULRIKA KNUTSON

»Fall julesnö och susa djupa mo. Brinn österstjärna genom junikvällen!«

Får ni vällustkänslor av detta citat eller ryser ni snarare av obehag?

Den fallande julesnön inleder andra versen av Verner von Heidenstams *Sverige*, hans och Vilhelm Stenhammars bidrag till en tävling om nationalhymn på 1890-talet. De vann inte, kanske därför att Stenhammars underbara musik var svår att göra rättvisa på skolavslutningen. Den är ingenting för sjungande amatörer precis.

På Heidenstams tid stod debatten om »nationen« som allra hetast, vare sig det handlade om stamsång eller röst-rätt. Heidenstam hade ju även diktat »Medborgarsång«, den knoppande demokratins egen hymn, med de klassiska raderna »Det är skam, det är fläck på Sveriges banér, att medborgarrätt heter pengar.« Medborgarrätten borde i stället bygga på mannen/medborgarens del i försvaret av nationen. En man, ett gevär, en röst, löd parollen; i Heidenstams version: »Ej herrarna ensamt grepo till svärd, men också herrarnas drängar«. I den metaforen fanns det ingen plats för damerna och deras pigor, men framgångsrik var den, likafullt.

Nationsbegreppet bågnade av olika, ofta motstridiga metaforer vid förra sekelskiftet. Exakt vad »nation« handlade om var inte så lätt att reda ut, ens på den tiden. En som verkligen försökte var högermannen professor Rudolf Kjellén. Han skilde mellan *samhällets* »rörliga, inbördes stridiga intressen«, och *staten*, med dess enhetliga »byggnad av lagar och plikter«. Bortom och ovan allt detta lägger han »ett levande väsen« som utvecklar en enhet i »seder, språk och tankesätt, känslor och behov, minnen och förhoppningar«. »Detta levande väsen är nationen«, fastslår Kjellén. Nationens rötter delas i Naturen (alltså den susande djupa mon) och Historien (härar som lysts i brand, för att fortsätta tala med Heidenstam).

Kjellén stod inte oemotsagd. Harald Hjärne var en annan samtida professor, även han en historiker med högerympatier. Hjärne var däremot mycket kritisk mot samtidens nationalistiska strävanden: »Liksom den enskilda personligheten tappar bort sig själv i den tomma jakten efter originalitet, så kan intet folk lägga en tum till sin växt genom ängslig vård om sin nationalitet.« Hjärne varnade för att om tillväxten av de »nationella lidelserna« gick för långt så kunde det leda till katastrofer i stil med »trettioåriga kriget och franska revolutionen.«

Dessvärre fick den klarsynte Harald Hjärne rätt. Både första och andra världskriget blev resultatet av överdrivna nationalistiska lidelser. Samtiden lyssnade hellre till Kjelléns blomstrande retorik – han var känd och uppskattad i Tyskland – än Hjärnes kärva kritik.

Hemma i Sverige kryddades nationsdebatten av att unionen med Norge knakade i fogarna. Oscar II hade helst velat sätta in militär mot de uppstudsiga norrbaggarna. En som modigt – många tyckte dumdrigt – försvarade Norge var Ellen Key. Hon tog vännen Heidenstam i örat, och tyckte att vi borde skilja på sund patriotism och storsvensk chauvinism.

Sund patriotism, det var att berätta sagor och grilla äpplen vid den sprakande höstbrasan, njuta av rönndruvans glöd och den fallande julesnön. Kort sagt: att älska landet. Men att skryta över förfädernas krigiska bedrifter i pompösa minnestal, det var dumt, tyckte Ellen Key: »Sverige åt svenskarna« – det var en paroll som bara enat »militarismen, obskurantismen, protektionismen och den uppspirande antisemitismen«.

Så långt förra sekelskiftets debattörer.

Sedan dess har begreppet »nation« på svenska språket vanligen jämförts med »stat«. Men efter valet 2014 har olika representanter för Sverigedemokraterna, särskilt förre partisekreteraren och talmannen Björn Söder, försökt sig på andra tolkningar av ordet.

Vi laborerar ju inte längre med begrepp som »samisk, judisk eller arabisk nation« i Sverige. Men det gjorde Björn Söder. Många blev förvånade både över hans användning av nationsbegreppet i en intervju i Dagens Nyheter. Där sa han även att »Jag tror att de flesta med judiskt ursprung som blivit svenskar lämnar sin judiska identitet.« Förutom att många läsare säkert fann hypotesen direkt felaktig, undrade de nog vad som kvalificerade Björn Söder att yttra sig så tvärsäkert i denna fråga.

Sverigedemokraterna brukar ofta hävda att de intresserar sig för historia. Jag tycker att vi måste kräva av dem och Björn Söder att de läser på bättre, innan de sprider okunskap om t.ex. begreppet »nation«.

Passande – eller ironiskt – nog är det Sverigedemokraterna det parti i Sveriges riksdag som talar varmast om folkbildningen. I motion 2014/15:2903 talar Mattias Karlsson m. fl. om att »kvalitetssäkra« folkbildningen, vars rötter kan sökas i artonhundratalets »nationalistiska och socialkonservativa strävanden efter en stärkt medborgaranda och nationell gemenskap«. Elegant hoppar motionärerna över folkbildning-

ens roll för det demokratiska genombrottet i folkrörelserna, i arbetarrörelsen, rösträttsrörelsen, kvinnorrörelsen och frikyrko- och nykterhetsrörelsen. Sammanslutningar som ingalunda kan begränsas till »nationalistiska och socialkonservervativa«.

Mångfalden i dagens svenska folkbildning, med ett stort antal bildningsförbund och mer än 150 folkhögskolor med alla möjliga sorters inriktning, verkar bekymra Sverigedemokraterna. Enhetligheten är inte tillräcklig. De vill att »skattemedel ska användas för att stärka vårt lands interna sammanhållning och nationella gemenskap, inte för att stödja samhällssplittrande projekt eller idéer som leder till motsättningar eller utanförskap«.

Just vagheten i formuleringarna stämmer till oro. Vad är »nationell gemenskap« och vad är ett »samhällssplittrande projekt« inom folkbildningen? Det låter som gallimatias, men man kan hålla sig för skratt om detta är den tilltänkta kulturpolitiken från ett parti som snart räknar tjugo procent av väljarna.

Det som också oroar är Sverigedemokraternas försök att lägga vantarna på nationsbegreppet för sina politiska syften. Det skulle vara olyckligt eftersom folkbildningen förvisso historiskt kan kopplas till nationen.

Folkbildning är överlag ett begrepp med stark och positiv laddning i Skandinavien. Den danske lärdomsgiganten Grundtvig (1783–1872) diktade psalmer och grundade folkhögskolor med nit och fermitet. I skuggan av alla förlorade krig skulle folkbildningen bygga nationen på nytt. Grundtvig inspirerade det förra sekelskiftets folkrörelser bland arbetare, frikyrkor och nykterhetskämpar i hela Norden. Ur mörkret marscherade massorna mot ljuset, i folkbildningens fackelsken.

I Sverige är det länge sedan folkbildningen bars av något parti- eller samfundsskiljande patos. På sextioalet ifrågasattes visserligen överhetens bildningsideal och folkbildningens patriarkala rötter. Men Folkbildning har fortfarande en vacker klang, oavsett i vems regi den bedrivs.

Att bena upp innehållet i svensk folkbildning leder långt. Där samsas kristet, nationellt och universellt kulturgods; estetiska och demokratiska ideal, mänskliga rättigheter, »stamlitteratur«, främmande språkundervisning och porslinsmålning. Folkbildningen ger oss både gemensamma normer och meningsfull fritid. Även våra folkvalda värderar folkbildningen högt, och stödjer den via statskassan med miljardbelopp.

Men att våra folkvalda och deras assistenter värderar folkbildningen högt behöver inte betyda att de omfattar folkbildningen i praktiken. Kort sagt, det är inte alltid de vet vad folkbildningen sysslar med.

Just hösten 2014 öppnades våra ögon i detta ämne. Medan Sverigedemokraterna kramade folkbildningen, föreslog både den rödgröna regeringen och alliansen neddragningar på folkbildningens område i sina respektive budgetar.

Förslagen berörde de så kallade Medelhavsinstituterna i Rom, Aten och Istanbul, samt stödet till de svenska lektorerna i utlandet. Alliansen ville i sin tur kraftigt banta anslagen till kulturtidskrifter. Alltsammans verksamheter med bäring både inom akademins och folkbildningens fält. I samtliga fall handlade det också om ganska små penningposter, men om viktigt symboliskt kapital på bildningens och folkbildningens område.

Förslagen var inte förberedda, alla intressenter togs på sängen. Det visade sig också att berörda ministrar och riksdagsmän hade högst dimmiga begrepp om verksamheternas innehåll.

Förslagen väckte starka protester, och drogs tillbaka. Men frågan kvarstår varför dessa förslag alls väcktes? Misstanken att varken folkvalda eller handläggare begrep sig på vilken sorts materia de sysslar med dröjer kvar. Det finns ett kraftigt bildningsunderskott inte bara hos Sverigedemokraterna, utan hos den beslutsfattande eliten. Kanske är det rentav eliten som behöver folkbildas?

I detta sammanhang bör också nämnas någonting om bildningens och folkbildningens relation till media.

Medielandskapet som vi känner det sedan sjuttonhundratalet genomgår en eruptiv förändring. Här samverkar lågkonjunktur, teknikskifte, annonsmarknadens förändring och tidningsekonomin sammanbrott. Det förtjänar att påpekas igen – presskrisen är inte framförallt en läsarkris, utan ett sammanbrott för affärsmodellerna. Annonsörerna väljer andra kanaler, nätets sökmotorer främst, Facebook och Google.

Av nöd sker en snabb likriktning och standardisering av lokaltidningar i hela landet. Presspesten drar genom riket och blixtrar med lien; hundratals journalisttjänster försvinner. Tappra redaktörer försäkrar att de ska göra bättre tidningar med sämre resurser. Att något värdefullt går förlorat med den redaktionella mångfalden kan vi nog vara säkra på, men den totala effekten är okänd.

Parallellt med den nationella mediala bruksdöden blomstrar en global elitjournalistik. För den som är hemma i de digitala spalterna hos New York Times och The Economist ligger världen öppen. En internationell bildad elit – med goda språkkunskaper – har aldrig haft så mycket god journalistik, så lätt tillgänglig som nu. Det är sant. Men de lokala och nationella medierna – en gång Skandinavien stolthet – vittrar snabbt sönder.

Kanske ersätts det gamla bildade och folkbildande samtalet i medierna av samtalet i sociala medier? Det finns inga

skäl att vara entydigt optimistisk. Att utvecklingen på nätet inneburit en revolution i vår kommunikation är alla ense om. Men när den första yran lagt sig kan vi också konstatera att det demokratiska samtalet inte nödvändigtvis berör flera. Tvärtom innebär den mediala revolutionen oftare att vi söker oss till våra likar, vi snävar av vårt synfält. Vi söker oss till dem som tycker likadant, har samma bakgrund, samma intressen, samma mål. Segregeringen är inte bara etnisk, den följer klass, kön, ålder och bildningsideal, inte minst generation. Sverige är ett av världens mest generationssegregerade samhällen.

Forskare varnar redan för att stora ungdomsgrupper blir »nyhetsundvikare«. De väljer konsekvent sin information så att de väjer för traditionell nyhetsbevakning eller omvärldsanalys. Objektivt sett borde vårt behov av omvärldskunskap och samhällsintresse öka i en komplex, globaliserad värld. Men allt fler av oss söker alltså helst bekräftande budskap, undviker friktion, och blir gärna sittande i våra enskilda »åsiktsbrunnars« dunkla djup. En utveckling som i grunden berör folkbildningen.

Presspesten framställs ofta som journalisternas egen huvudvärk. Det är inte sant. Journalistikens kris påverkar hela samhällskroppen: politiken, kulturen, konsten, skolan och den högre utbildningen. Och folkbildningen.

Hur ser folkbildningens representanter på att tidningarnas och mediernas demokratiska och kulturella samtal utarmas? Detta borde intressera och oroa mer än vad som nu är fallet.

Det mörkaste framtidsscenarioet skulle innebära att allt fler medieanvändare undviker den traditionella journalistiken på den nationella arenan, och inte alls intresserar sig för det nationella samtalet, samtidigt som högerextrema grupper, med Sverigedemokraterna i täten tar hand om nationsbegreppet.

I folkbildningens perspektiv har vi sett att Sverigedemokraterna tolkar Grundtvig som F-n läser bibeln. De bör inte få stå oemotsagda i denna fråga. Grundtvig hyllade också friheten, det personliga ansvaret och det kristna kärleksbudet, både i lärande och medborgaranda. Sverigedemokraternas ideologiska offensiv på kulturpolitikens område är något nytt, som kräver en skärpning av alla de partier som säger sig verka för en demokratisk kulturpolitik. Den vaghet, okunnighet och vårdslöshet som präglade de kulturpolitiska utspelen 2014/15 bådär inte gott. Om andra riksdagspartier ska kunna utmana Sverigedemokraternas syn på nation, kulturarv och folkbildning, och ge SD det kritiska motstånd som behövs, måste de både fortbilda och folkbilda sig grundligt. Det brådskar med den saken.

Ulrika Knutson är en av landets mest folkkära journalister, författare och krönikörer. Hedersdoktor vid Humanistiska fakulteten i Göteborg.

Noter

1. Anförandet, som vid symposiet framfördes i en tämligen fri form, är här återgivet i ett bearbetat och något utvidgat skick.
2. »Upprop rörande grundläggande av ett folkuniversitet« trycktes, med undertecknarnas signaturer, i *Tidskrift för det svenska folkbildningsarbetet*, årg. VI (1917), häfte 1–2, s. 1–3, och följdes av flera inlägg av undertecknarna som på olika sätt belyste folkuniversitetssidén. Häftet på inalles 81 sidor har utgivits i faksimil av Folkuniversitetsföreningen 2015 med inledning av Gustaf Lindencrona och Jan-Sture Karlsson. Allmänt om Folkuniversitetets historia fram till 2002 i Berit Askling & Göran Nilzén, *I takt med tiden: Folkuniversitetet 60 år* (Stockholm: Folkuniversitetet, 2003). Denna skrift innehåller också fylliga porträtt över viktigare personligheter i förbundet liksom förteckningar över styrelseledamöter 1942-2002.
3. SOU 1977:38 *Folkbildningen i framtiden*.
4. SOU 1996:159 *Folkbildning – en utvärdering*.
5. Utöver de nationella utvärderingarna finns även andra insatser för att följa upp verksamheten. Expertgruppen har endast arbetat med de nationella utvärderingarna.

Folkbildningen har möjliggjort en individuell frigörelse och varit en hörnsten i skapandet av det moderna samhället. I ett historiskt perspektiv kan vi med fog påstå att studieförbunden och folkhögskolorna har gjort betydande insatser och att samhällets stöd har varit välförtjänt. Men i takt med att samhället förändras så kommer nya utmaningar. Står folkbildningen rustad för framtiden?

I denna antologi om folkbildningens framtidsutmaningar sammanfattar några av Sveriges mest framträdande forskare sina tankar om folkbildningens framtidsutmaningar. Författarnas olika utgångspunkter och ämnesområden ger oss olika perspektiv. Kvalitetsaspekter och nyttoperspektiv i rent ekonomiska termer varvas med resonemang om folkbildningens betydelse för demokratin, liksom för människors egna personliga utveckling. Folkbildningens släktskap med det civila samhället diskuteras, liksom hur en kommersialiserad utbildningsmarknad kan påverka folkbildningen.

Med denna antologi vill Folkuniversitetet bidra till en fortsatt levande diskussion om folkbildningens utmaningar, vägval och framtidsutsikter.